

Leonarda Marak

ZapóŹyczenia niemieckie w "KrzyŹakach" Henryka Sienkiewicza

Studia Językoznawcze 10, 145-188

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

LEONARDA MARIAK

Szczecin

ZAPOŻYCZENIA NIEMIECKIE W *KRZYŻAKACH* HENRYKA SIENKIEWICZA

Słowa kluczowe: idiolekt, leksyka, zapożyczenia

W dotychczasowych obszernych, ale wciąż jeszcze niepełnych badaniach nad językiem powieści historycznych Henryka Sienkiewicza, stosunkowo najmniej miejsca poświęcono warstwie wpływów obcych. Autorzy opracowań Sienkiewiczowskiej prozy (zarówno językoznawcy, jak i historycy literatury) zwracali zazwyczaj uwagę na zgodność opisywanej rzeczywistości z faktami historycznymi, badali zabiegi stylizacyjne, ze szczególnym uwzględnieniem archaizacji językowej¹, kwestię zapożyczeń traktując w sposób raczej przyczynkarski. Tymczasem wpływy obce są ważnym elementem tworzywa językowego tekstu, pełnią bowiem wiele funkcji stylistycznych, istotnych nie tylko przy analizie konkretnego utworu, ale także z szerszej perspektywy – w badaniach warsztatu artystycznego i języka osobniczego danego autora, np. czynniki (indywidualne,

---

¹ K. Dąbrowska, *Metody archaizacji językowej w powieściach historycznych H. Sienkiewicza*, „Językoznawca” 1960, nr 5, s. 30–39; E. Pawłowski, *Gwara ludowa w „Krzyżakach” Sienkiewicza*, „Język Polski” 1949, z. XXIX, s. 107–116; E. Kurzydłowa, *Archaizacja językowa w „Krzyżakach” H. Sienkiewicza*, Rozprawy Komisji Językowej ŁTN 1973, t. XIX; B. Walczak, *O języku „Krzyżaków” Henryka Sienkiewicza*, w: *Polska powieść historyczna XX wieku*, pod red. L. Ludorowskiego, Lublin 1990, s. 87–104 i in.

językowe, pozajęzykowe) determinujące użycie wyrazów obcych, stosunek pisarza do zapożyczeń i inne².

Henryk Sienkiewicz uznawany jest powszechnie za „twórcę opartego na zasadzie realizmu językowego modelu archaizacji języka powieści historycznej”³, którego warsztat artystyczny cechuje świadome posługiwanie się autentycznymi, tzn. „zaświadczonymi w rzeczywistości języku odtwarzanej epoki, lub przynajmniej wysoce prawdopodobnymi dla tego języka w świetle danych historycznych”⁴ środkami archaizującymi. Oznacza to, że Sienkiewicz, chcąc odtworzyć na płaszczyźnie językowo-stylistycznej realia Polski z przełomu XIV i XV wieku, musiał uwzględnić także obcy osad językowy, właściwy opisywanej epoce. Spośród średniowiecznych zapożyczeń leksykalnych na pierwszy plan wysuwają się wpływy niemieckie. Do najważniejszych przyczyn tego zjawiska w średniowieczu L. Moszyński zalicza: wpływy duchownych niemieckiego pochodzenia, związki małżeńskie Piastów z Niemkami, wyjazdy zagraniczne, stosunki handlowe, ale przede wszystkim kolonizację niemiecką XIII i XIV wieku⁵. Zawarte w powieści pożyczki niemieckie – jako elementy obce najbardziej reprezentatywne dla realiów i języka opisywanej epoki – staną się tu celem wieloaspektowej analizy, która dotyczyć będzie następujących zagadnień:

1. wpływu germanizmów na kreację świata przedstawionego (koloryt przestrzenno-czasowy);

² Na znaczenie wyrazów obcych w twórczości artystycznej różnych pisarzy uwagę zwrócili m.in.: M. Zarębina, *Wyrazy obce w „Panu Tadeuszu”*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk; B. Walczak, *Z problematyki wpływów angielskich w polszczyźnie drugiej połowy XIX wieku (Rola Henryka Sienkiewicza w recepcji anglicyzmów)*, „Slavia Occidentalis” 1997, t. 54, s. 123–131; A. Pihan-Kijasowa, *Zapożyczenia angielskie w prozie Bolesława Prusa*, „Slavia Occidentalis” 1992, t. 48/49, Poznań, s. 165–173; W. Kupiszewski, *Funkcje stylistyczne zapożyczeń obcych w „Szyfowych pracach” Stefana Żeromskiego*, „Poradnik Językowy” 1988, z. 8, s. 598–601; H. Rybicka, *Wyrazy pochodzenia obcego w „Pamiętnikach” Jana Chryzostoma Paska*, „Poradnik Językowy” 1988, z. 8, s. 576–581; H. Wiśniewska, *Zapożyczenia kresowe w „Ogniem i mieczem” na tle ich występowania w utworach z epoki*, „Język Artystyczny” 1996, pod red. D. Ostaszewskiej, E. Sławkowej, t. 10, s. 85–105.

³ B. Walczak, *Sienkiewicz w dziejach języka polskiego*, w: *Język osobniczy jako przedmiot badań lingwistycznych*, pod red. J. Brzezińskiego, Zielona Góra 1998, s. 134.

⁴ *Ibidem*.

⁵ L. Moszyński, *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954, s. 5. Ponadto na temat liczby i rangi zapożyczeń niemieckich w tym okresie wypowiadali się m.in.: Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. I, s. 136–137, Warszawa 1985; M. Witaszek-Samborska, *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie*, Poznań 1993, s. 36–43; B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996, s. 9–11.

2. autentyzmu, tzn. zgodności użytych w powieści zapożyczeń ze stanem zasobu leksykalnego polszczyzny średniowiecznej;
3. indywidualizacji języka postaci.

W niniejszym szkicu za zapożyczenie niemieckie uznaje się formy genetycznie niemieckie, które przeszły do polszczyzny bezpośrednio lub za pośrednictwem innych języków, oraz wyrazy genetycznie nieniemieckie, które do polszczyzny weszły przez język niemiecki. Warianty fonetyczne typu: *halabarda/halebarda*, *spichrz/spichlerz* nie są traktowane jako odrębne leksemy, ale liczą się do łącznej frekwencji zapożyczeń niemieckich w tekście. Dla pełniejszego odtworzenia stopnia nasycenia powieści wpływami niemieckimi wyekscerpowano również derywaty od podstaw niemieckich, które ujęto w odrębnych obliczeniach. W rezultacie badaniami zostały objęte zapożyczenia niemieckie zróżnicowane pod względem funkcjonalnym i stylistycznym, do których należą: 1) najstarsze germanizmy, znane w polszczyźnie od wieków, często używane, dobrze przyswojone, np. *beczka*, *dach*, *skrzynia*, *szacunek* – z punktu widzenia przeciętnego czytelnika nieodczuwane jako obce, w tekście trudne do pominięcia lub zastąpienia; 2) historyzmy, czyli wyrazy przynależne często do biernego zasobu słownego, charakterystyczne dla literackiej odmiany polszczyzny, np. *knecht*, *herold*, *pancerz*; 3) niemieckie zapożyczenia cytatowe, np. *Gott mit uns*, *Herr Jesus*, jako elementy „autonomiczne, autoprezentatywne”⁶ będące ważnym elementem stylizacyjnym, dookreślającym język bohaterów literackich. Dwie pierwsze grupy zapożyczeń, zgodnie z klasyfikacją S. Dubisza⁷, należą do tzw. stylizacji informacyjnej, trzecia natomiast do manierecznej⁸.

Materiał leksykalny zebrany z dwóch tomów powieści⁹ liczy 235 pożyczek właściwych¹⁰, użytych blisko 3 tysiące razy, oraz ponad 200 utworzonych od

---

⁶ S. Dubisz, *Stylizacja gwarowa w polskiej prozie trzydziestolecia powojennego (Nurt ludowy w latach 1945–1975)*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1986, s. 33.

⁷ *Ibidem*, s. 32–33.

⁸ Jest to stylizacja, która „stoi w sprzeczności z głównymi fabularnymi składnikami utworu i ma za zadanie wywołanie efektu sztuczności (maniereczności) tekstu utworu lub jego fragmentów”, *ibidem*, s. 33.

⁹ Korzystam z wydania: H. Sienkiewicz, *Wybór pism*, Wstęp L. Kruczkowskiego, t. IV, V, Warszawa 1954.

¹⁰ Genezę zapożyczeń sprawdzono w następujących źródłach leksykograficznych: Trzaska, Evert, Michalski, *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939; A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, przedruk z pierwszego wydania, Warszawa 1985; W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005; *Wielki słownik wyrazów obcych*, pod red. M. Bańki, Warszawa 2005; *Słownik wyrazów obcych. Wydanie nowe*, pod red. E. Sobol, Warszawa

nich derywatów poświadczonych prawie tysiąc razy. Pod względem formalnym wśród germanizmów zdecydowanie przeważają rzeczowniki (206 jedn.), następnie czasowniki (26 jedn.) oraz dwa przymiotniki i jeden przysłówek¹¹. Pojemność tekstowa *Krzyżaków* wynosi około 240 tysięcy wyrazów, co oznacza, że co sześćdziesiąty wyraz w powieści jest pożyczką niemiecką lub jej derywatem (nieco ponad 1,6% tekstu). Stosunkowo niewielka liczba germanizmów w utworze odpowiada ogólnej tendencji typowej dla języka artystycznego, który z perspektywy czytelnika powinien być jak najbardziej naturalny, a w związku z tym nieprzesycony nadmiernie wpływami obcymi.

Przechodząc do prezentacji zebranego materiału, należałoby rozpocząć od omówienia tych elementów świata przedstawionego powieści, w których zwłaszcza przydatne okazały się germanizmy.

Najogólniej można by tu wskazać trzy warstwy słownictwa określające średniowieczne realia z zakresu: 1) różnych gałęzi gospodarki; 2) szeroko rozumianego życia społeczno-ustrojowego oraz 3) życia codziennego i obyczajów. Wśród zapożyczeń z pierwszej grupy najliczniejsze są pożyczki z dziedziny **budownictwa (36)**, które obejmują nazwy wyposażenia wnętrza, materiały budowlane, nazwy miejsc, np.: *bal* ‘obrobiony pień grubego drzewa, używany w budownictwie’, *belka* ‘długa sztuka drewna’, *cegła* ‘materiał budowlany z gliny i piasku lub z innych surowców mineralnych, uformowany w kształcie prostopadłościanów’, *ganek* ‘przedsionek’, *kuchnia* ‘izba, w której znajduje się komin do gotowania’, *lamus* ‘odrębne pomieszczenie do przechowywania różnych rzeczy, magazyn’, *mur* 1. ‘element budowli (np. ściana, sklepienie) lub samodzielna budowla, będąca zwykle ogrodzeniem’, *rynek* ‘w dawnych miastach: główny plac będący ośrodkiem życia gospodarczego i społecznego, obudowany,

---

1995; W. Kopaliński, *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1985; *Słownik wyrazów obcych*, pod red. M. Rysiewicza, Warszawa 1964. W przypadkach niejednoznacznych etymologicznie korzystano z opracowań szczegółowych, np.: B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996; M. Witaszek-Samborska, *Zapożyczenia z różnych języków we współczesnej polszczyźnie...*; L. Moszyński, *Geografia niektórych...* Odrzucono formy, przy których źródła podawały sprzeczne informacje etymologiczne. Taka sytuacja miała miejsce przy wyrazach: *chorągiew*, *miecz* (słowiański/germański), *grosz* (czeski/niemiecki), *mistrz* (niemiecki/łaciński).

¹¹ Dokładny rejestr pożyczek niemieckich zawartych w *Krzyżakach* wraz z definicją semantyczną, liczbą użyc, rejestracją słownikową, przykładową lokalizacją i formami derywowanymi znajduje się w dołączonym na końcu artykułu słowniku. Przy formach derywowanych nie przeprowadzam dokładnej analizy słowotwórczej, wskazuję jedynie inne przykłady z danej rodziny wyrazów.

często z ratuszem, sukiennicami’, **spichlerz/spichrz** ‘budynek przeznaczony do przechowywania zboża’, **szopa** ‘prowizoryczny budynek gospodarczy przeznaczony do przechowywania sprzętu gospodarskiego’, **szpital** ‘miejsce opieki nad rannymi i chorymi’, **sztaba** ‘płaska listwa metalowa, zasuwka’, **szyba** ‘szklana tafła’, **tama** ‘zaporę wodną’, **wal** ‘podłużny nasyp ziemny’. Pisarz wykorzystał je między innymi w tych partiach tekstu, które dotyczą opisu miast, domostw i budowli średniowiecznych, np.: *Świeciło się tylko jedno okno, widocznie od kuchni, gdyż dym wychodził przez szpary między nie dość szczelnie dopasowanymi szybami [...]. Skrzyżnęły wreszcie drzwi [...] i na ganek wyszedł mężczyzna [...]. I/311–312; [dworzanie] patrzyli ze zdumieniem na wspaniałe opactwo, na zębate mury [...], na gmachy stojące [...] wewnątrz blanków [...]. Z tych okazałych domów i budowli [...] można było [...] poznać bogactwo odwieczne. I/41. Wiele germanizmów znalazło się także w opisie zamku krzyżackiego w Malborku, np.: *z twierdzą ową, licząc Wysoki Zamek, Średni i Przedzamec, żadna inna w całym świecie nie mogła się [...] porównać [...]. – Zyndram w milczeniu obejmował oczyma wszystkie baszty i ogrom murów II/370; udali się w tył schodów, za którymi ciągnął się wąski korytarz, idący przez całą szerokość gmachu, a zakończony ciężką furtką ukrytą we framudze muru II/80–81. Większość wyrazów niemieckich z dziedziny budownictwa nie tworzy skupisk i jest rozrzucona po całym tekście.**

Kolejne grupy semantyczne związane z gospodarką dotyczą takich dziedzin, jak: **handel** i **rzemiosło (12)**, rzadziej **górnictwo** i **hutnictwo (4)**, np.:

– **bednarz** ‘rzemieślnik wyrabiający naczynia klepkowe’, **browar** ‘zakład produkujący piwo’, **cech** ‘zrzeszenie samodzielnych rzemieślników jednego lub kilku pokrewnych zawodów’, **handel** ‘zorganizowana wymiana dóbr, obrót towarów polegający na kupnie-sprzedży’, **ludwisarnia** ‘zakład do odlewania wyrobów ze spiżu’, **szala** ‘część wagi przeznaczona do kładzenia na niej ważonego towaru’, **waga** ‘przyrząd do pomiaru masy lub ciężaru ciał’, **warsztat** ‘pracownia rzemieślnicza’;

– **gwarek** ‘górnik mający pozwolenie na kopanie kruszcu’, **spiż** ‘stop miedzi i cyny, używany do wyrobu dział, dzwonów’, **stal** ‘stop żelaza z węglem’, **szmelcować** ‘pokrywać szmelcem – masą metalową’. Na podstawie tych wyrazów stwierdzić można, że tekst powieści w pełni odzwierciedla stan zasobu leksykalnego polszczyzny średniowiecznej, który wiązał się z życiem gospodarczym ówczesnej Polski i wyrażał stopień upowszechnienia się badanych tu pożyczek niemieckich.

W opisie realiów życia codziennego występują nazwy: **przedmiotów, narzędzi, naczyń (24), ubiorów i ozdób (14)** oraz **potraw (7)**, np.:

– *beczka* ‘naczynie, pojemnik’, *cegi* ‘narzędzie ręczne, obcegi, kleszcze’, *cugle* ‘lejce’, *drut* ‘cienki pręt z metalu’, *dyszel* ‘drag służący do kierowania wozem’, *konew* ‘naczynie do noszenia płynów’, *korba* ‘część mechanizmu dźwigniowego, przystosowana do wykonywania ruchu obrotowego dookoła osi’, *plug* ‘narzędzie służące do orania’, *rygiel* ‘zasuwa, klin’, *zydel* ‘stołek do siedzenia’;

– *fartuch* ‘okrycie wierzchnie chroniące ubranie przed zabrudzeniem’, *jaka* ‘krótki kaftan’, *klamra* ‘zapięcie, często ozdobne, u pasa, butów, ubrania’, *kołnierz* ‘kawałek materiału będący wykończeniem ubrania przy szyi’, *szata* ‘ubiór wierzchni, odzież’, *szuba* ‘szata wierzchnia podszyta futrem’;

– *comber* ‘mięso z kością, z części łędźwiowo-krzyżowej zwierząt łownych’, *imbir* ‘przyprawa korzenna’, *kluska* ‘pasek lub gałka ciasta’, *placek* ‘cienkie, płaskie ciasto pieczone’, *rodzynek* ‘suszone jagody winorośli’, *spyża* ‘żywność, prowiant’, *szynka* ‘wędlina z tylnej półtuszy wieprzowej’.

Prócz nazw dotyczących realiów związanych z bytem i zaspokojeniem elementarnych potrzeb człowieka można wskazać nieliczne określenia przedmiotów zbytku, np.: *agat* ‘kamień półszlachetny’, *bursztyn* ‘skamieniała żywica drzew iglastych, z której wytwarzano ozdoby’, *klejnot* ‘wyrób jubilerski; biżuteria, kosztowności’, *perła* ‘guzowate zgrubienie perłowej macicy w muszli, wykorzystywany jako element zdobniczy w jubilerstwie, hafciarstwie’, które służyły jako materiały lub wyroby jubilerskie. W przypadku nielicznej tu grupy nazw potraw stwierdzić można, że ta sfera życia była Sienkiewiczowi raczej obca. W powieści nie mamy zbyt wielu okazji, by zapoznać się z obyczajami czy preferencjami kulinarnymi ówczesnych ludzi¹². Opisy uczt na dworze książęcym czy posiłków zwykłych ludzi są raczej skąpe i sprowadzają się zazwyczaj do kilkunastu przedmiotów przedstawienia zawartości stołu. W relacjach tego typu występowało niewiele zapożyczeń niemieckich, np.: *Rozpoczęło się śniadanie. Wniesiono polewkę winną zaprawną jajami, cynamonem, gwoździkami, imbirem i szafranem tak silnie, że zapach rozszedł się po całej izbie.* I/96; *Wieczera przeciągnęła się, gdyż po orzechach podano słodkie placki pełne rodzyneków.* I/35. Deskrypcje biesiad nigdy nie były celem nadrzędnym fabuły powieści, pojawiały się bowiem

¹² Na temat obyczajów biesiadnych i średniowiecznej kuchni pisałam w artykule „O zachowaniu się przy stole”, czyli językowa kreacja obyczajów biesiadnych w „Krzyżakach” Henryka Sienkiewicza, „Poznańskie Studia Polonistyczne. Seria Językoznawcza” 2010, XVII (37), pod red. M. Witaszek-Samborskiej, s. 205–228.

w tle jako element towarzyszący rozgrywającym się wydarzeniom społeczno-politycznym. Do podobnego wniosku doszła H. Wiśniewska, badając zapóżycczenia kresowe w *Ogniem i mieczem*¹³, tam również nazwy potraw stanowiły znikomy procent zebranych zapóżycczeń.

Z obyczajami i życiem towarzyskim w *Krzyżakach* związane są takie dziedziny życia, jak: **muzyka, sztuka, gry i zabawy (11)**, w zakres których weszły następujące wyrazy: *kapela* ‘zbiór muzyków’, *kompania* ‘towarzystwo’, *lutnia* ‘instrument muzyczny strunowy szarpany, podobny do mandoliny’, *malować* ‘powlekać farbą, przedstawiać co na płaszczyźnie za pomocą rysunku i farb’, *szachy* ‘gra prowadzona na szachownicy’, *tańcować* ‘wykonywać taniec’, *trąba* ‘dęty instrument muzyczny’. W tej kategorii interesująco przedstawia się grupa nazw osób zawodowo zajmujących się muzyką i innymi sztukami, np.: *kuglarz* ‘człowiek demonstrujący sztuki oparte głównie na zręczności i szybkości; sztukmistrz’, *rybałt* ‘śpiewak’, *szpylman* ‘wędrowny śpiewak’, *wagant* ‘aktor, śpiewak, kleryk wędrowny’. Wędrowni śpiewacy, wywodzący się spośród kleryków czy studentów, byli stałym elementem życia dworskiego w średniowiecznej Polsce¹⁴. W *Krzyżakach* to *rybałci, szpylmani* i *waganci* umilali czas dworzanom oraz towarzyszyli w podróży ważnym osobistościom.

Opis życia społeczno-politycznego w powieści ma bogatą reprezentację zapóżycczeń niemieckich, zwłaszcza wśród nazw z zakresu **wojskowości (32)**. Są to głównie określenia broni, elementów zbroi, formacji wojskowych, np.: *barwa* ‘1. znak oddziałów wojskowych’, *bunt* ‘spisek, zmowa w celu powstania zbrojnego’ *cekhaus* ‘skład broni, zbrojownia’, *fechmistrz* ‘mistrz w dziedzinie szermierki’, *fechtunek* ‘sztuka fechtowania, szermierka’, *hufiec* ‘oddział wojska’, *knecht* ‘żołnierz pieszy w dawnym wojsku niemieckim’, *komenda* ‘część wojska pod czyim dowództwem’, *kula* ‘pocisk’, *mycka* ‘czapeczka, ściśle przylegająca do głowy, zakładana pod hełm’, *rajtar* ‘żołnierz ciężkiej jazdy’, *rota* ‘jednostka organizacyjna piechoty zaciężnej’, *rycerz* ‘żołnierz konny stanu szlacheckiego’, *warta* ‘uzbrojony oddział lub pojedyncza osoba pełniące służbę jako straż ochronna’, *zamek* ‘siedziba, budowla obronna’, *żold* ‘pieniądze wypłacane żołnierzom zaciężnym’, *żołnierz* ‘osoba służąca w wojsku’. Dość jednorodną grupę stanowią tu nazwy broni i rynsztunku rycerza: *blacha* ‘zbroja’, *glewia* ‘spisa, kopia’, *hala-*

¹³ Autorka zauważa m.in., że „Sienkiewicz pisze w sposób ogólny o potrawach i napojach, unikając szczegółów i realiów charakterystycznych dla owych czasów, koncentrując zaś swą uwagę na działaniu osób uczestniczących w akcji” (H. Wiśniewska, *Zapóżycczenia kresowe...*, s. 98).

¹⁴ W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa 1991, patrz odpowiednie hasła.

barda/halebarda ‘broń kłująca składająca się z siekiery, grotu i haka, osadzonych na długim drzewcu’, *helm* ‘ochronne nakrycie głowy, twarzy używane przez żołnierzy’, *oksza* ‘siekiera, topór’, *pancerz* ‘część zbroi rycerskiej słaniająca piersi i plecy’, *rynsztunek* ‘wyekwipowanie i uzbrojenie żołnierza (dawniej także i konia), zbroja’, *tarcza* ‘uzbrojenie ochronne w kształcie okrągłej lub podłużnej płyty (z metalu lub drewna pokryte skórą)’.

Pojawienie się leksyki wojskowej w *Krzyżakach* związane jest bezpośrednio z opisywaną w tekście sytuacją zewnętrzną¹⁵. Narastający konflikt zbrojny z Krzyżakami, którego finał miał miejsce na polach Grunwaldu, a także szeroko zaprezentowane przez Sienkiewicza tło obyczajowo-historyczne związane z życiem rycerskim, wymagało użycia wielu nazw dotyczących realiów wojskowych. Ze szczególnym rozmachem i pietyzmem opisane zostały potyczki i pojedynki rycerzy, np.: Zbyszka z Rotgierem, Maćka z Lichtensteinem, a także walki zbiorowe Polaków i Litwinów z Niemcami, np.: *Było to dla Zbyszka rzeczą poniekąd pomyślną, iż wybrał walkę na topory, albowiem fechtunek tego rodzaju bronią był niemożliwy. Na [...] miecze, przy których trzeba było znać [...] sztychy [...] miałby Niemiec przewagę. I/49–50; Dowództwo nad nimi dzierżył wysoki, smukły rycerz w ciemnobłękitnym pancerzu i w takimże helmie. II/231; groty [strzał] odbijały się bezskutecznie od naczółków, od pancerzy i hartownych naramienników. II/231.*

Największe skupisko leksyki wojskowej wystąpiło w części poświęconej opisowi bitwy pod Grunwaldem. Na 39 stronach tekstu (t. II, s. 494–539, bez stron z ilustracjami) pojawiło się 112 zapożyczeń niemieckich (lub ich derywatów) dotyczących wojska, co daje prawie cztery wyrazy na stronę. W tej grupie semantycznej znajduje się leksem *rycerz*, który ma najwyższą frekwencję w tekście, użyty (łącznie z formami pochodnymi) 985 razy, co oznacza, że występuje on na każdej stronie tekstu. Wysoka frekwencja tego wyrazu jest zderminowana tematyką wojenną utworu oraz tym, że głównymi i najczęściej pojawiającymi się postaciami w powieści są rycerze.

---

¹⁵ O leksyce związanej z walką zbrojną pisałam szczegółowo w artykule pt. *Pole leksykalne walki orężnej w „Krzyżakach” Henryka Sienkiewicza*, „Studia Językoznawcze”. *Synchroniczne i diachroniczne aspekty badań polszczyzny*, Szczecin 2005, t. 4, s. 193–202.

Pozostałe kategorie semantyczne związane z życiem społeczno-politycznym dotyczą głównie nazw **urzędów, stanowisk i godności (15), prawa i sądownictwa (7)** oraz **religii (3)**, np.:

baron ‘w ustroju feudalnym wasal panującego’, *burmistrz* ‘najwyższy urzędnik miejski’, *dygnitarz* ‘wysoki urzędnik, dostojnik’, *grabia* ‘hrabia’, *graf* ‘tytuł arystokratyczny, używany w Niemczech, pośredni między tytułem barona i margrabiego; hrabia’, *gmina* ‘ogół mieszkańców pewnego obszaru będącego wspólną ich posiadłością’, *herold* ‘w średniowieczu: poseł, urzędnik ogłaszający w imieniu władcy ważne zarządzenia lub wydarzenia’, *hrabia* ‘tytuł szlachcica, pośredni między baronem a margrabią’, *kanclerz* ‘wysoki urzędnik państwowy, pieczętarz’, *komtur* ‘w niektórych zakonach rycerskich, np. w krzyżackim, zwierzchnik domu zakonnego, później – w państwach tych zakonów – zarządca okręgu, prowincji (komturii)’, *marszałek* ‘urzędnik dworski’, *masztalerz* ‘starszy stajenny’, *soltys* ‘urzędnik wiejski’, *szlachta* ‘wyższa warstwa społeczna wywodząca się z rycerstwa’, *wójt* ‘urzędnik miejski’; *glejt* ‘dokument wydany przez panującego, zapewniający danej osobie bezpieczeństwo osobiste’, *gwalt* ‘czyn przemocy’, *statut* ‘zbiór praw, kodeks’.

Nazwy stanowisk, godności i urzędów są przywoływane w powieści głównie przez realia niemieckie. Wyrazy takie jak *baron, grabia, graf*, a zwłaszcza *komtur*, są licznie reprezentowane w *Krzyżakach* przede wszystkim ze względu na obecność w powieści społeczności niemieckiej. Pozostałe nazwy: *burmistrz, gmina, soltys, wójt* odnoszą się do polskich realiów związanych z organizacją życia wiejskiego i miejskiego.

Nazwy abstrakcyjne stanowią około 12% wszystkich zapożyczeń niemieckich i skupione są wokół dwóch grup: **jakości, stany, cechy (22)** oraz **zachowania, czynności, umiejętności człowieka (17)**, np.:

– *brak* ‘nieistnienie czego, niedostatek czego’, *brakować/braknąć* ‘być w zbyt małej liczbie, nie wystarczać’, *cel* ‘punkt, do którego się dąży, kres, zadanie’, *fala* ‘przen., natężenie, nasilenie, nawała czego’, *folga* ‘ulga, wytchnienie, wypoczynek’, *frasunek* ‘zmartwienie, zgryzota, troska’, *musieć* ‘być zmuszonym, zniewolonym’, *reszta* ‘to, co pozostaje z całości, z ogółu po odjęciu, zużyciu, wyczerpaniu itp. jakiejś części, liczby; pozostałość, ostatek’, *spiczasty* ‘ostro zakończony’, *sztywny* ‘trzymający się prosto, niewiele się zginający’, *szkoda* ‘uszczerbek, strata w czym’, *szwank* ‘szkoda, krzywda, uszczerbek’, *szyk* ‘określony porządek, sposób ustawienia ludzi, zwierząt’, *wart* ‘zasługujący na pozy-

tywną ocenę’, **warunek** ‘to, od czego jest uzależnione istnienie czegoś innego, zastrzeżenie’;

– **dziękować** ‘składać podziękowanie’, **folgować** ‘dawać folgę, dawać upust czemuś, powodować się czym w postępowaniu’, **frasować się** ‘martwić się, kłopotać się’, **hamować** ‘utrudniać co, przeszkadzać czemu, nie pozwalać na co; wstrzymywać’, **harować** ‘ciężko, usilnie pracować’, **kunszt** ‘sztuka, umiejętność’, **mur** ‘2. przen.: opowiedzieć się za kim, za czym stanowczo’.

Pozostałe, nieliczne zapożyczenia są zróżnicowane semantycznie i tworzą kilka grup znaczeniowych: **przyroda (zwierzęta, rośliny, minerały) (5)**: **agat** ‘kamień półszlachetny’, **grunt** ‘wierzchnia warstwa ziemi nadająca się pod uprawę; gleba, także w zn. przen. podstawa’, **lilia** ‘roślina z rodziny liliowatych’, **roża** ‘roślina kwiatowa’, **szpak** ‘mały ptak’, **szlak** ‘naturalna droga, trakt’; **nościele cech (4)**: **skrzat** ‘zartobliwie o małym dziecku’, **szelma** ‘łotr, hultaj’, inne **(9)**: **barwa** ‘2. ogólnie kolor’, **driakiew** ‘lekarstwo’, **echo** ‘powtórzenie dźwięku spowodowane odbiciem fali akustycznej’, **karb** ‘nacięcie, znak od cięcia, tu w zn. przen. na czyjś rachunek’, **marzec** ‘trzeci miesiąc w roku’, **piramida** ‘1. przedmioty ułożone w stos przypominający piramidę’, **smak** ‘zmysł smaku’, **traf** ‘nieoczekiwane zdarzenie, przypadek’, **trafić (się)** ‘2. zdarzyć się’.

Przegląd kategorii znaczeniowych wskazuje, że zapożyczenia niemieckie w powieści są głównie nazwami konkretnymi, skoncentrowanymi wokół życia codziennego oraz różnych sfer aktywności społecznej, politycznej i wojskowej ówczesnych ludzi. Niewiele zapożyczeń odnosi się do życia duchowego. Badania leksyki w polszczyźnie doby staropolskiej wskazują na identyczne kręgi oddziaływań pożyczek niemieckich w tym okresie. Specyfika kontaktów polsko-niemieckich¹⁶, zdeterminowana względami historycznymi i kulturalnymi, sprawiła, że kategorie, takie jak: budownictwo, wojskowość, rzemiosło, handel, górnictwo, hutnictwo i życie codzienne od początku nasycone były germanizmami, w przeciwieństwie do sfery życia duchowego (wyłączając religię). Duża liczba badanych tu zapożyczeń jest związana z szeroko zarysowanym w powieści tłem społeczno-obyczajowym, dominującym nad kwestiami ściśle wojennymi. Tę cechę *Krzyżaków* J. Kijas uważa za „dowód dokonania się u Sienkiewicza dużej ewolucji w kwestii stosunku elementu ściśle historycznego do elementu kulturalno-obyczajowego”, a w związku z tym pewnej modyfikacji warsztatu pisarskiego

¹⁶ Por. Z. Klemensiewicz, *Historia języka polskiego*, t. I, s. 136–137; Trzaska, Evert, Michalski, *Etymologiczny słownik wyrazów obcych. Wstęp*, s. VIII–XI; L. Moszyński, *Geografia niektórych...*, s. 6.

Sienkiewicza. We wcześniej napisanej Trylogii, a zwłaszcza w *Ogniem i mieczem* oraz w *Potopie*, kwestie polityczne i ściśle historyczne były elementem pierwszoplanowym fabuły.

W sumie za sprawą przywołanych w powieści zapożyczeń niemieckich z konkretnych dziedzin życia udało się autorowi osiągnąć na płaszczyźnie językowo-stylistycznej efekt iluzji realiów Polski przełomu XIV i XV wieku.

Wyrazy pochodzenia niemieckiego wykorzystane przez Sienkiewicza charakteryzują się różną częstością użycia, która waha się od 760 do jednego poświadczenia i można je podzielić na cztery przedziały frekwencyjne: 1. bardzo częste – powyżej 100 użycia (4 jednostki); 2. częste – od 99 do 10 użycia (52 jednostki); 3. rzadko używane – od 2 do 9 poświadczeń (107 jednostek); 4. hapax legomena (65 jednostek). Cztery zapożyczenia o najwyższej frekwencji: *rycerz*, *zamek*, *musieć*, *komtur* dają łączną liczbę 1345 użycia, co stanowi blisko połowę z 2980 poświadczeń wszystkich germanizmów w tekście powieści. Najwięcej wyrazów niemieckich należy do słownictwa rzadko używanego i mieści się w przedziale od 99 do 10 użycia. Wyrazy te prawie dwukrotnie przewyższają liczbę użycia nazw częstych i hapax legomenów. W przypadku *Krzyżaków* operowanie zapożyczeniami niemieckimi o niskiej frekwencji użycia nadało językowi powieści walor naturalności, sprawiło również, że tekst pozostał zrozumiały i atrakcyjny dla czytelnika. Widoczny w tym względzie umiar i przeprowadzona selekcja dobrze przysłużyły się dziełu.

Z punktu widzenia warsztatu pisarskiego Sienkiewicza ciekawie przedstawia się kwestia autentyzmu chronologicznego użytych w powieści zapożyczeń niemieckich. Problem ten należy rozpatrzyć na dwóch płaszczyznach: odbiorcy tekstu i czasu akcji. Odnośnie pierwszej kwestii stwierdzić należy, że wszystkie prezentowane tu wyrazy niemieckiego pochodzenia znane są XIX-wiecznej polszczyźnie ogólnej. *Słownik warszawski*¹⁷ poświadcza wszystkie formy i znaczenia badanych tu leksemów (w nielicznych jedynie przypadkach sugeruje zmiany chronologiczno-stylistyczne; patrz słownik), co świadczy o żywotności i funkcjonalności tej warstwy leksyki. Dzięki temu język powieści, pomimo że odnosi się do realiów odległych w czasie, był jasny i zrozumiały dla przeciętnego czytelnika w XIX wieku. Na komunikatywność tekstu ma wpływ również to, że autor posłużył się zapożyczeniami obecnymi w polszczyźnie od dawna i dobrze

---

¹⁷ *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900–1927, t. I–VIII (dalej SW).

przyswojonymi oraz licznymi derywatami, przez co ich obcość uległa zatarciu (np. *waga* ma w tekście 27 poświadczonych derywatów, *kupić* – 11, *budować* – 8, *musieć*, *rycerz*, *trąba*, *zamek* po 4, *trafić* – 3, *barwa* – 2 i wiele z jedną formą pochodną (patrz słownik).

Nieco inaczej przedstawia się kwestia obecności powieściowych zapożyczeń niemieckich na tle polszczyzny średniowiecznej. *Słownik staropolski*¹⁸ nie poświadcza 61 wyrazów, co stanowi około 1/4 całości materiału lub notuje je w innym znaczeniu (15 wyrazów), np.: *mord*: K¹⁹ ‘rozmyślne, okrutne zabójstwo’, SSStp – ‘botan., wilczeniec gronkowy’; *szynka*: K ‘wędlina’, SSStp – ‘część zbroi rycerskiej’. Do leksemów nieujętych w SSStp należą m.in.: *baron*, *comber*, *dygnitarz*, *fechtunek*, *glewia*, *hacel*, *klamka*, *kobiałka*, *lamus*, *rynsztunek*, *szachy* i inne (patrz słownik). Zdarzają się również różnice w budowie, między formą użytą w tekście a poświadczoną w SSStp (np. K – *kwit*, SSStp – *kwitbryf*, K – *morderca*, SSStp – *mordacz*, *mordarz*, *morderz*, *mołdarz*). Kolejne 44 pożyczki (na 61 nienotowanych przez SSStp) zostały poświadczone w polszczyźnie XVI lub XVII wieku, co ustalono na podstawie różnych źródeł leksykograficznych i opracowań szczegółowych²⁰. Z punktu widzenia przydatności i skuteczności stylizacyjnej posłużenie się formami nieznanymi w polszczyźnie opisywanego okresu nie należy traktować jako błędu czy deziluzji²¹ w prezentacji świata przedstawionego. Zdaniem B. Walczaka o wartości zastosowanej w tekście stylizacji nie decyduje tak naprawdę dogłębna znajomość etymologii i chronologii wejścia do języka danego zapożyczenia czy innego elementu językowego, ważne jest tu swoiste kryterium „społecznej świadomości językowej pod tym względem”²². Wydaje się więc, że dla odbiorcy XIX-wiecznego, a także współczesnego, użyte w powieści zapożyczenia niemieckie nie są anachronizmami lub formami użytymi w sposób niewłaściwy, nawet jeśli nie są poświadczane w średniowiecznej polszczyźnie.

¹⁸ *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, Warszawa 1953 (dalej SSStp).

¹⁹ Skrót od *Krzyżacy*.

²⁰ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. M.R. Mayenowej, t. 1–32, Wrocław 1966–2004; S. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1958–1965; M. Fasmer, *Etimologičeskij slovar’ russkogo jazyka*, Moskwa 1987; uwzględniono także poświadczenia cytatowe w SW.

²¹ Określenie przejęłam za B. Walczakiem, który efekt *deziluzji* na płaszczyźnie językowo-stylistycznej łączy z wprowadzaniem do tekstu stylizowanego anachronizmów językowych oraz wyrazów i form naznaczonych piętnem czasu swego pojawienia się w języku (idem, *Uwagi o języku „Quo vadis?”*, w: Henryk Sienkiewicz – *twórczość i recepcja*, Lublin 1991, s. 189).

²² *Ibidem*.

Sienkiewicz, jako twórca nowego modelu stylizacji archaizującej, chcąc jak najwierniej odtworzyć realia i język opisywanej epoki, poszukiwał wiedzy na ten temat w różnych źródłach. W przypadku wcześniejszych powieści historycznych (Trylogia, *Quo vadis*) pisarz nie miał większych trudności z dotarciem do odpowiednich tekstów. Praca nad *Krzyżakami* przeciągała się i sprawiła wiele kłopotu przede wszystkim ze względu na brak dostatecznej podstawy źródłowej, czemu pisarz dał wyraz w jednym ze swoich wystąpień:

Jako temat do powieści historycznych był to ze wszystkich opracowywanych przeze mnie najtrudniejszy pod każdym względem. Nie mówię już o „Trylogii”, do której znakomitym materiałem, pozwalającym świetnie zapoznać się z epoką i jej duchem, jest nadzwyczaj u nas bogata literatura pamiętnikowa XVII wieku. Do epoki Jadwigi i Jagiełły danych takich nie ma. Dziwna rzecz: pisząc o czasach Nerona rozporządza się tak bogatym materiałem historycznym, że nie wiadomo, co pierwiej wziąć do ręki, choć jest to epoka prawie o dwa tysiące lat od nas odległa; tymczasem do wieku XV u nas brak zupełnie źródeł podobnych; choć o 15 wieków bliższa nas, wiemy o niej niezmiernie mało, tak, że prawie wszystko trzeba odgadywać intuicyjnie²³.

Z tego względu zapewne znalazły się w powieści wyrazy niepotwierdzone w polszczyźnie opisywanego okresu, ale prawdopodobne, co podkreślił B. Walczak, pisząc: „realizm stylizacji archaicznej [...] z konieczności w większym stopniu musiał się sprowadzać do prawdopodobieństwa składników języka powieści”²⁴.

Poczynione dotychczas uwagi dotyczyły zapożyczeń niemieckich traktowanych jako elementy stylizacji informacyjnej, wprowadzonych do powieści w celu odtworzenia średniowiecznej rzeczywistości. Zwykle były to pożyczki znane w polszczyźnie od wielu wieków, dobrze przyswojone, które w związku z tym zatraciły walor obcości. Ze względu na określane realia zalicza się je do warstwy historyzmów, których znajomość przetrwała w biernym zasobie słownictwa przeciętnie wykształconego odbiorcy drugiej połowy XIX wieku. Zdefiniowanie (choćby przybliżone, niedokładne) wyrazów takich, jak np.: *halabarda*, *knecht*, *rybałt*, *rycerz*, *pancerz* nie sprawiło większego kłopotu ówczesnemu

²³ Cytat za: J. Kijas, *Źródła historyczne „Krzyżaków”*, „Pamiętnik Literacki” 1964, z. 3, s. 85.

²⁴ B. Walczak, *Sienkiewicz w dziejach języka...*, s. 136.

czytelnikowi. Ponadto w badanym materiale znalazły się wyrazy, które weszły do polszczyzny w średniowieczu, ale są znane i żywotne do dziś, np.: *cel*, *dach*, *dziękować*, *kierunek*, *szacunek*, *waga*, bez których autor jakiegokolwiek tekstu – współczesnego czy historycznego – po prostu nie mógłby się obejść. We współczesnej polszczyźnie wyrazy te należą do słownictwa podstawowego lub częstego, używanego w różnych odmianach stylowych języka²⁵.

Druga kategoria zapożyczeń niemieckich, warta bliższego omówienia, to struktury użyte z wyraźnym nastawieniem i wyeksponowaniem wartości stylizacyjnej, zwłaszcza w zakresie indywidualizowania języka postaci. Zaliczyć tu należy przede wszystkim wtrącenia cytatowe, czyli niezasymilowane pożyczki niemieckie. O ile wcześniej wymienione zapożyczenia leksykalne były rozrzucone po całym tekście i występowały zarówno w narracji, jak i w dialogach, o tyle wtrącenia są domeną partii dialogowych i to tylko z udziałem postaci niemieckiego pochodzenia. W strukturze tekstu wtrącenia cytatowe występują rzadko, gdyż na ponad 900 stronach tekstu znaleziono zaledwie 8 tego typu przykładów, nie licząc większego fragmentu piosenki śpiewanej przez niemieckich żołnierzy²⁶. Są to: *Christ ist erstanden* ‘Chrystus zmartwychwstał’ II/520, *Erbarne dich meiner* ‘Oszczędź mnie’ II/532, *Gott mit uns* ‘Bóg z nami’ II/510, *Herr Jesus* ‘Pan Jezus’ II/88, *Jesus* II/56, *Vorburg* ‘przedzamcze’ II/377 oraz powtórzone dwukrotnie: *herrum!* ‘dookoła’ II/527, i *wer da?* ‘kto tam?’ I/430, I/452. Przejrzysta intencja użycia tych struktur jawi się nie tylko przez wprowadzenie obcej – nieprzyswojonej formy, ale również przez graficzne zróżnicowanie w tekście (wszystkie cytaty wyodrębniono kursywą). Znaną cechą warsztatu artystycznego Sienkiewicza jest wyjaśnianie w tekście utworu niezrozumiałych pojęć, które mogłyby zakłócić proces komunikacji. W przypadku wtrętów niemieckich pisarz odstąpił od tej zasady, ponieważ z wyjątkiem jednej – *Erbarne dich meiner* – pozostałe nie zostały przetłumaczone. Wszystkie te zabiegi (niezasymilowana forma, inna grafia, brak tłumaczenia) nadały cytatom podwójny wymiar obcości, a przez to zwiększyły sugestywność prezentowanej rzeczywistości i wytworzyły dystans do tego, co obce, niemieckie, a więc wrogie.

²⁵ M. Witaszek-Samborska, *Zapożyczenia z różnych języków...*, s. 38–39.

²⁶ Piosenka, jako przejaw ludowości w języku, nie podlega analizie. Niemniej w kategoriach ciekawostki warto ją przytoczyć:

*Bi den rôsen er wol mac
tandaradei!
merken wa mir 'z houbet lac...* (II, s. 227).

Jan Długosz w opisie bitwy pod Grunwaldem użył jednego z tych cytatów: *herum!* Być może Sienkiewicz przejął tę formę od kronikarza, zważywszy na podobieństwo obu kontekstów: u Długosza czytamy: [dowódca] *chorągwi, który na białym koniu siedząc włócznią znak dawał do odwrotu rycerzom u czoła będącym i po niemiecku wołał: „Herum, herum!”*²⁷; Sienkiewicz: *sam mistrz zabiegł im drogę krzycząc: Herum! herum!* (II/527).

Na zakończenie warto wspomnieć o innych elementach językowych niemieckiego pochodzenia w *Krzyżakach*. Na osobną uwagę zasługują między innymi niemieckie nazwy antroponimiczne (historyczne i literackie) oraz toponimy²⁸. Dla przykładu wymienić można np.: *Bergow*, *Danveld* II/7, *Diederich* II/81, *Gotfryd* II/7, *Meiniger* II/73, *von Krist* II/40, *von Bracht*, *Zygfryd de Löwe* II/7 oraz zanotowane również u Długosza²⁹: *Lichtenstein* II/93, *Szomberg* II/6, *Markwart*, *Ulryk z/von Jungingen*, *Fryderyk von Wallenrod*. Wszystkie nazwy własne zostały użyte z zachowaniem oryginalnej formy fonetycznej i strukturalnej. Najwięcej antroponimów niemieckich znajduje się przy opisie walk pod Grunwaldem: *Wraz potem zgasił Locha z Meklemburgii i Klingensteina, Szwaba Helmsdorfa [...] i Limpacha spod Moguncji, i Nachterwitza też z Moguncji [...]* II/517, gdzie pisarz wymienił w większych skupiskach imiona oraz, zgodnie ze średniowieczną tradycją, miejsce pochodzenia niemieckich rycerzy. Wśród nazw miejscowych znaleźć można następujące toponimy: *Gilgenburg* (Dąbrowna) II/477, *Gotteswerder* (Nowe Kowno) II/429, *Logdau* II/496, *Malborg* II/450, *Tannenberg* II/496, a także nazwy niemieckich krain *Meklemburgia* II/517, *Szwabia* II/503.

Prócz nazw własnych do niemieckich wpływów w powieści zaliczyć można także leksemy z formantem *-unek*, który do polszczyzny wszedł w dobie staropolskiej³⁰ i tworzy kategorię nazw czynności. W całej powieści znaleziono 18 wyrazów z sufiksem *-unek*, utworzonych od podstawy genetycznie niemieckiej (np.: *frasunek*, *rachunek*, *ratunek*, *szacunek*, *trafunek*) lub utworzonych na gruncie polskim od podstawy rodzimej, np.: *karczunek*, *opatrunek*, *pocałunek*, *poczęstunek*, *podarunek*, *starunek*.

²⁷ J. Długosz, *Spotkanie się i bitwa straszna Polaków z Krzyżakami 15 lipca 1410 roku*, Muzeum Warmii i Mazur, Olsztyn 1988, s. 41.

²⁸ Nazwy własne nie zostały ujęte w słowniku.

²⁹ J. Długosz, *Spotkanie się i bitwa straszna...*, np. s. 18, 21, 29, 46, 48.

³⁰ K. Długosz-Kurczabowa, S. Dubisz, *Gramatyka historyczna języka polskiego. Słowotwórstwo*, Warszawa 1999, s. 49.

Podsumowując analizę zapożyczeń niemieckich w *Krzyżakach*, stwierdzić należy, że stanowią one integralną i niezbędną część tworzywa literackiego powieści. Wszystkie elementy obce posłużyły Sienkiewiczowi do ukazania szerokiego tła historycznego i społeczno-obyczajowego w sposób jak najbardziej zgodny z rzeczywistością pozajęzykową. Dzięki nim przywoływane elementy świata przedstawionego (miejscowe i czasowe) stawały się bardziej realne i prawdopodobne. Ponadto nieliczne zapożyczenia cytatowe należą do ważnych czynników indywidualizujących język postaci powieściowych, formy te przyczyniły się również do wytworzenia wyraźnego podziału między językiem bohaterów niemieckich a polskich.

Niewielkie nasycenie tekstu pożyczkami niemieckimi i stosowanie ich z umiarem sprawiły, że czytelnik nie odnosi wrażenia epatowania i nadmiaru germanizmów, pomimo że język epoki, w której toczy się akcja powieści, obfitował w pożyczki niemieckie. W zastosowanej przez Sienkiewicza stylizacji archaizującej (informacyjnej, manierycznej) germanizmy doskonale spełniły swoje zadanie. Na płaszczyźnie językowo-stylistycznej w sposób dyskretny, ale skuteczny przyczyniły się do odtworzenia kolorytu lokalnego i czasowego oraz stosunków polsko-krzyżackich na przełomie XIV i XV wieku.

Słownik zapożyczeń niemieckich w *Krzyżakach* Henryka Sienkiewicza

[Gwiazdka przy wyrazie hasłowym sygnalizuje rozbieżności występujące w słownikach (zwłaszcza etymologicznych) dotyczące pochodzenia poszczególnych wyrazów hasłowych.

W nawiasie za hasłem podano liczbę użyć wyrazu podstawowego, następnie, po definicji, umieszczono przykładową lokalizację w powieści, rejestrację w słownikach (SStp SW) oraz dane dotyczące etymologii wyrazu ustalone na podstawie różnych źródeł leksyko-graficznych i opracowań (wykaz źródeł i ich skrótów na końcu słownika). Po danych etymologicznych umieszczono wyrazy pochodne z lokalizacją i liczbą użyć.]

- agat** (2)* ‘kamień półszlachetny’ I/287; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB śr.-g.-niem. *agat*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *agat*, fr. *agate*, łac. *achates*, z gr.; ESWO gr. *achâtes*; SWOK, SWOR fr. *agate*, z gr. *achâtes*>
- bal** (2) ‘obrobiony pień grubego drzewa, używany w budownictwie’ II/448; SStp ‘zwój płótna’, SW ‘ts.’; <SEBr pod hasłem *belka* ‘bal, dyl’ z d.-niem. *bāl*; SEB niem. dial. *balk*; SWOS (*bal* w zn. II) od daw. *balek*, *balk*, z d.-niem. *balk* ‘belka’, niem. *Balken*; ESWO in. zn.; SWOB in. zn.>
- baron** (1)* ‘w ustroju feudalnym wasal panującego’ II/501; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB (sporadycznie od 1594; niem. fr. *baron*, niejasne z germ.?); SWOK poch. germ.; SWOB, SWOS niem. *Baron*, fr. *baron*, od germ. *bar* ‘goły’; ESWO niem. *Baron*, śr.-łac. *baro* ‘wolny’; SWOR fr. *baron*, ze śr.-łac. *baro*, ze st.-g.-niem. *baro* ‘wolny wojownik’>
- barwa** (11)* ‘1. znak wojskowy, cechowy, książęcy I/141; 2. ogólnie kolor’ I/167; SStp ‘ts. tylko w zn. 2.’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *varwe* ‘farba, kolor’; GM st.-w.-niem. *farawa*, śr.-w.-niem. *varwe*; SES, SEB, SEBr czes. *barva*, z śr.-g.-niem. *varwe*>; pochodne: *barwny* (8) II/422, *stubarwny* (1) II/496
- beczka** (6)* ‘naczynie bednarskie zrobione z giętych klepek’ II/339; SStp ‘małe naczynie z uchem i przykrywką’, SW ‘ts.’; <SES pożyczka z bawarskiego, por. bawar. *die Butschen*, *Bütschen*; SEBr poch. niepewne niem. *Butte*, *Bottich*, łac. *butica*, wł. *botte*?; SEBo st.-bawar. *butša/ butše*, dziś niem. dial. bawar. *Butschen*, *Bütschen* ‘małe naczynie z uchem i przykrywką’ SEB wyraz prasłowiański, nie ma podstaw hipoteza o zapożyczeniu z germ.>; pochodne: *beczuleczka* (1) I/197
- bednarz** (1)* ‘rzemieślnik wyrabiający naczynia klepkowe’ II/391; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES z germ., por. śr.-g.-niem. *bütenære*, st.-g.-niem. *budin*; GM śr.-w.-niem. od 1482 *bütenære*, *bütener*; SEBo śr.-w.-niem. *bütenære* ‘rzemieślnik wyrabiający beczki’ (pochodne od śr.-w.-niem. *büte(n)*, niem. *Bütte* ‘kadź, beczka’; ESWO niem. *Böttcher*; SEB ogólnosłowiańskie>

- belka** (12) ‘długa sztuka drewna’ I/368; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr daw. *balka*, *belk*, *balk*, z niem. *Balken*; SEB śr.-g.-niem. *balk* ‘belka’; SWOS może z niem. dial. *bälke* lm, *balk* l.poj.>
- bękart** (1) ‘nieślubne dziecko’ II/15; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr niem. *Bankhart*, *Bankart* od *Bank* ‘ławka’ nie łożę; SEB niem. *bankert*, śr.-g.-niem. *bankhart*, od *bank* ‘ława’, w XV w. *bankart*, XVI w. *bękart*; SJPD niem. *Bankert*>
- blacha** (14) ‘1. arkusz metalowy walcowany I/110, 291; 2. przen. zbroja lub jej elementy’ II/46, 48; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr niem. *Blech*; SEB śr.-g.-niem. *blēch*; *blach* XV–XVI w., XVI w. *blacha*; SEBo śr.-w.-niem. *blēch* (dziś niem. *Blech*) ‘blacha’; ESWO niem. *Blech*>; pochodne: *blaszanka* (1) II/200
- blanki** (5)* pl ‘ogrodzenie, palisada w zamkach obronnych; zęby wieńczące mury obronne’ I/395; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr w XVI i XVII w., z niem. *Planken*, *Blanken* ‘dyle’, z łac. *planca*; SEB od XVIII w. niezasadne pochodzenie z łac. *planca* przez niem. *planke*, zdaniem autora błędne rozumienie znaczenia o „zębach” wieńczących mury; SWOS niem. dial. *blanke*, niem. *Planke* ‘dyl, tj. gruba deska’, z p.-łac. *planca* ‘deska’; SWOR śr.-g.-niem. *blanke*, *planke*, od łac. *planca* ‘deska’; ESWO łac. *planca* ‘deska’; SWOK łac. *plancus* ‘równy, płaski; dyl, deska’>
- brak** (26) ‘nieistnienie czego, niedostatek czego’ II/265; SSStp ‘in. zn.: wybór’, SW ‘ts.’; <SES w zn. ‘nieistnienie’ od XVIII w., z śr.-g.-niem. *brack*; SEBr z niem. *Brack* ‘wyrzutki’ u nas o bardziej rozwiniętym znaczeniu niż w j. niem.; SEB brak 2 – skutek specjalnego rozwoju semantycznego słowa *brak* 1. ‘rzecz złej jakości’, a to z śr.-d.-niem. *brak*; SEBo śr.-d.-niem. *brak* ‘towar wybrakowany’ (w polskim powstały nowe znaczenia ‘wada, niedostatek’); SJPD niem. *Brack* ‘wybierki’>
- brakować/**
- braknąć** (26) ‘być w zbyt małej liczbie, nie wystarczać’ II/329; SSStp ‘in. zn.: wybierać’, SW ‘ts.’; <SES pod hasłem *brak*, śr.-g.-niem. *bracken* ‘przebierać, wysortowywać’; SEB w tym zn. od XVIII w., śr.-d.-niem. *braken*; SEBo śr.-d.-niem. *braken* ‘sortować’>; pochodne: *zbraknąć* (16) II/398
- browar** (1) ‘zakład produkujący piwo’ I/79; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr z niem.: daw. *broawer*, dziś *Brauer*, od *brauen* ‘warzyć’; SEB w XV w., przed XVII w. rzad., reg., od *browarz* ‘piwowar’, śr.-g.-niem. *broawer*, od *broawen* ‘warzyć piwo’; ESWO niem. *Brauerei*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *broawer* ‘piwowar’, od *broawen* ‘warzyć piwo’>
- buda** (2) ‘schronienie sklecone niestarannie z lichych materiałów; chata, szałas’ II/126; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES śr.-g.-niem. *buode* ‘szałas, chata’; SEBr niem. *Bude*; SEB zalicza hipotetycznie do zasobu prasł. terminów specjalnych związanych z obroną granic, obcych Germanom, po części przez nich przejętych od Słowian; SEBo śr.-w.-niem. *būde* (*boude*) ‘szałas, chata’>; pochodne: *budnik* (1) II/126 ‘stróż leśny’(wg SEB jest to późny wymysł T. Korzona, H. Sienkiewicza)

- budować (się)** (8) ‘wznosić, stawiać budowle, zabudowywać się’ I/16; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr pod *buda*, niem. *bauen*; SEB najpierw zapewne (jak skąpo poświadczony śr.-g.-niem. *būden*, ze słow.), potem rozszerza znaczenie jako niem. *bauen*); SEBo śr.-w.-niem. *būden* ‘budować’>; pochodne: *budowa* (3) II/369, *budowniczy* (2) (przym.) II/393, *budulec* (2) II/422, *odbudować* (5), II/134, *pobudować* (2) I/39, *przebudować* (2) I/49, *zabudować* (1) I/175, *zbudować* (8) II/229
- budynek** (4) ‘to, co wybudowano, dom, budowla’ II/376; SStp ‘1. budowanie, 2. czynność budowania’, SW ‘ts.’; <SES pod hasłem *buda*: śr.-g.-niem. *būing* ‘budowanie’; SEB od *budować*, chyba za lokalnym (toruńskim) *buding*, zam. *budung* jak u mieszczan wlkpol.; SEBo śr.-w.-niem. *būding* ‘budowanie’>
- bunt** (1) ‘spisek, zmowa w celu powstania, rokoszu’ II/328; SStp tylko: *buntowanie*, SW ‘ts.’; <SEBr niem. *Bunt* ‘wiązka’, w zn. ‘spisek’ tylko w polszczyźnie od XVII w.; SEB śr.-g.-niem. *bund*; SEBo śr.-w.-niem. *bund* ‘związek’ (dziś niem. *Bund* ‘związek, sojusz’); ESWO, SWOS, SWOR niem. *Bund* ‘związek’>; pochodne: *buntownik* (1) II/145, *zbuntowany* (2) II/229
- burmistrz** (1) ‘najwyższy urzędnik miejski’ II/379; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr w XIV i XV w. *burgmistrz* i *burgrabia*, z niem. *Burgmeister* (*Bürgermeister*); SEB XV–XVI w. *burgmistrz*, śr.-g.-niem. *burg-mīster*, od *burg* ‘miasto’, *mīster* ‘naczelnik’; ESWO, SWOK niem. *Bürgermeister*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *bur(g)-mīster*; SWOR śr.-niem. *burgemeister*, od *burg* ‘gród’ i *meister* ‘mistrz’>
- bursztyn** (2) ‘skamieniała żywica drzew iglastych, wykorzystywana w jubilerstwie’ II/321; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr XV w. *burstein*, później *borsztyn*, z niem. *Bornstein* ‘płonący kamień’; SEB niem. dial. *born-stein* (chyba ze szwedzkiego *bärn-stein* ‘bursztyn, dosł. kamień przynoszony’), błędne objaśnienie jako ‘płonący kamień’; ESWO niem. *Bernstein*; SWOB, SWOS śr.-d.-niem. *born-stēn*, od *born* ‘źródło’, *sten* ‘kamień’; SWOR śr.-d.-niem. *bornsten* lub wschodniopruskiego *bornstein*>; pochodne: *bursztynowy* (1) I/30
- cech** (2)* ‘zrzeszenie rzemieślników’ I/121; Sst. ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr niem. *Zeche* ‘kompania’; SEBo śr.-w.-niem. *zēch(e)* ‘stowarzyszenie rzemieślników (dziś niem. *Zeche* ‘1. cech, 2. kopalnia’); SEB niejasne, najpierw chyba o uczcie składkowej, por. niem. *zeche*, *zehen* ‘ucztować’; ESWO śr.-w.-niem. *Zeche*; SWOR niem. *Zech(e)* ‘stowarzyszenie, kopalnia’; GM śr.-w.-niem. *zēche*; SWOB, SWOS st.-czes. z śr.-w.-niem. *zech(e)*>; pochodne: *cechowy* (1) I/141
- cegła** (6) ‘materiał budowlany z gliny i piasku lub z innych surowców mineralnych, uformowany w kształcie prostopadłościanów’ I/78; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB st.-g.-niem. *zēgula*, co z łac. *tēgula* ‘dachówka’; SEBr niem. *Ziegel*, z łac. *tēgula*; SEBo śr.-w.-niem. *ziegel* ‘cegła’ (dziś niem. *Ziegel* ‘ts.’); ESWO niem. *Ziegel*>; pochodne: *ceglany* (1) II/370

- cekhauz** (1) ‘skład broni, zbrojownia’ II/87; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB od XVI–XIX w. niem. *zeug-haus*; ESWO, SWOK, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Zeughaus* >
- cel** (13)* ‘punkt, do którego się dąży; kres, zamiar’ SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ I/350; <SEBo śr.-w.-niem. *zil* ‘cel’, (dziś niem. *Ziel* ‘ts.’); ESWO niem. *Ziel*; GM śr.-w.-niem. *zil*; SEB st.-czes. *cil*, śr.-g.-niem. *zil*, por. niem. *ziel*; SEBr czes. *cil*, z niem. *Ziel*, *zielen*; SWOS st.-czes. *cil*, ze śr.-w.-niem. *zil*>; pochodne: *celny* ‘skutecznie trafiający do celu’ (1) II/503, *celować* ‘być w czym najlepszym’ (1) I/307
- cela** (1)* ‘izba więzienna lub klasztorna’ II/82; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB niem. *zelle*, z łac. *cella* ‘komórka, izdebka’; SWOS niem. *Zelle*, z łac. *cella* ‘komórka, izdebka, piwnica’; ESWO, SWOR łac. *cella* ‘mała izdebka’>
- cęgi** (3) ‘narzędzie ręczne; obcęgi, kleszcze’ II/264; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, SEB, SEBo niem. *Zange* ‘kleszcze, szczypce’; SJPD niem. *Zange*>
- cofać się/**
- cofnąć się** (32) ‘usuwać się do tyłu; wracać na dawne miejsce; ustępować, uchodzić, uciekać’ I/35; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES, SEBr, SEB, SEBo niem. dial. bawar. *zaufen* ‘iść wstecz’; SJPD niem. *zaufen*>; pochodne: *cofanie* (*się*) (4) II/228, *wycofać* (2) II/229
- comber** (1) ‘mięso z kością, z części lędźwiowo-krzyżowej zwierząt łownych’ I/196; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB niem. *ziemer*, śr.-g.-niem. *zimere*; ESWO śr.-w.-niem. *zimber*; SWOB niem. *Ziemer*, st.-fr. *cimier*; SWOS niem. może od dial. *zambarn*>
- cugle** (3) ‘pasy rzemienne połączone z wędzidłem, służące jeźdźcowi do kierowania koniem; lejce, wodze’ I/63; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB niem. dial. *zugel*, niem. *zügel*; SEBr, ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Zügel*>
- ćwiczyć** (2)* ‘zaprawiać, doskonalić wprawiać, głównie w sprawach wojskowych’ II/387; Sst. brak, SW ‘ts.’; <SEBo niem. *zwicken* ‘ściskać, szczypać (dziś niem. *zwicken* ‘ściskać’); SEB czes. *cvičiti* (od XV w. ‘o wszelkiej nauce i tresurze’), niem. *zwicken* ‘szczypać’>; pochodne: *ćwiczenie* (14) II/40, *ćwiczony* (przym.) (4) II/195
- ćwiek** (3) ‘gwóźdź żelazny z wypukłą główką’ II/100; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES śr.-g.-niem. *zwec*, niem. *Zweck*, bawar. *zwack*; SEBr niem. *Zweck* ‘gwóźdź’; SEB st.-czes. *cvek* ‘gwóźdź’, śr.-g.-niem. *zwęc* ‘gwóźdź w środku tarczy’; SEBo śr.-w.-niem. *zwęc* ‘gwóźdź w środku tarczy’, niem. *Zwecke* ‘rodzaj gwoździa’>; pochodne: *ćwieczek* (1) I/21
- dach** (13) ‘pokrycie budynku’ I/78; Sst. ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES, SEB, SEBo śr.-w.-niem. *dach* ‘dach’ (dziś niem. *Dach* ‘ts.’; SEBr niem. *Dach*)>; pochodne: *poddasze* (1) I/173

- deska** (13)* ‘płat drewna użytkowego’ I/146; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo zapewne zap. z germ. *disku*; SEBr pożyczka gocka w słowiańszczyźnie, d.-niem. *disc*, g.-niem. *tisc* ‘Tisch – stół’; SES dokładne źródło pochodzenia nieznane, zapewne z germ. *disc*, a to z łac. *discus* ‘krążek, dysk’; SEB wyraz rodzimy>
- driakiew** (5)* ‘lekarstwo’ I/334; SStp ‘ts.’, SW *drjakiew* ‘ts.’; <SES śr.-g.-niem. *drīakel*, *triakel*, *tryjacke* z łac. *triacle*, z gr. *thēriaca*; SWOR śr.-g.-niem. *driakel*, *tria- kel*, ze st.-fr. *triacle*, od łac. *thēriaca*, z gr. *thēriakón*; ESWO g. *theriakón*, przez śr.-w.-n. *driākel*; SWOK łac. *theriaca*; SWOB, SWOS st.-czes., ze śr.-w.-niem. *tyriacke*, st.-fr. *tiriaque*, p.-łac. *theriacum*, z gr. *thēriakon* ‘lek przeciw jadom zwierzęcym’>
- dрут** (1) ‘cienki pręt z metalu’ I/210; SStp *drutować*, *drotować*, SW ‘ts.’; <SES niem. *Dracht* ‘nić kręcona, drut’; SEBr niem. od *drehen* ‘kręcić’; ESWO, SWOS niem. *Draht*; SEB bez konkretnego wskazania na źródło pochodzenia>
- dygnitarz** (8)* ‘wysoki urzędnik, dostojnik’ II/346; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB, SWOB, SWOS niem. *Dignitar*; wł. *dignitario*, od łac. *dignitas* ‘dostojeństwo’; ESWO łac. *dignitas* ‘godność’; SWOR łac. *dignitas* ‘dostojeństwo’>
- dyszal** (3) ‘drag służący do kierowania wozem’ I/393; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <ESWO niem. *Deichsel*; SEB, SES, SEBr, SWOB, SWOS, SWOR śr.-d.-niem. *dissel*, dziś niem. *Deichsel* ‘ts.’>
- dziękować** (21)* ‘składać podziękowanie’ II/57; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB w nowszym użyciu za niem. *danken*; SEBo czasownik odrzeczownikowy od *dzięki* niem. *denke* ‘podziękowania’, dziś niem. *Dank* ‘podziękowanie’ związanym etymologicznie z czasownikiem *denken* ‘myśleć’; SES od rzecz. *Dzięki* – stara pożyczka z śr.-g.-niem. *danc* ‘podziękowanie; myśl’; SEBr przez pośrednictwo czes.; GM śr.-w.-niem. *danc*>; pochodne: *dziękczynny* (2) I/460, *dzięki* (4) II/244, *podziękować* (9) I/78, *podzięka* (3) I/368
- echo** (7)* ‘powtórzenie dźwięku spowodowane odbiciem fali akustycznej’ II/378; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB niem. *echo*, łac. *ēchō*, z gr. *ἠχῶ*; SWOB, SWOS niem. *Echo*, z łac., gr. *ēchō* ‘głos, odgłos’; ESWO gr. *echō*; SWOR gr. *ēchō*>
- fala** (15) ‘1. bałwan, wał wody II/540, 2. przen., zwarta masa kogo, czego (np. bólu, koni, ludzi)’ II/183; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES, SEBr niem. *Welle*; SEB niem. *fallen* ‘upadać’, *fall* ‘upadek’; SWOBo śr.-w.-niem. *wëlle*, niem. *Welle* ‘fala, wał’; ESWO niem. *Welle*; SWOS niem. *fallen* ‘spadać’; SWOR niem. *Welle*>
- fałda** (5)* ‘załamek, zakładka w tkaninie; zmarszczka, zagięcie czegoś’ I/103; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w. r. m. *fałd*, od XVII oboczna postać r. ż. *fałda*, z śr.-g.-niem. *valde*, *valte*, niem. *Falte* ‘ts.’; SEBo śr.-w.-niem. *valde* (dziś niem. *Falte*) ‘zakładka, zmarszczka’; ESWO niem. *Falte*; SWOS śr.-d.-niem. *valde*; GM śr.-w.-niem. *valte*, st.-w.-niem. *falte*; SEB czes. *fald*, wątpliwe wywodzenie od śr.-g.-niem. *valte*, raczej z śr.-d.-niem. *valde*; SWOR od wł. *falda*, z niem. *Falte*>

- fara** (3)* ‘kościół parafialny’ I/176; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, SEB, SWOB, SWOS niem. *Pfarre*; SES od XVI w., czes. *fara* ‘plebania, probostwo’, za pośrednictwem czes. z śr.-g.-niem. *pfarre*, niem. *Pfarre* ‘probostwo, kościół parafialny’>
- fartuch** (4) ‘okrycie wierzchnie chroniące ubranie przed zabrudzeniem’ II/125; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SES popularne od XVII w., w XV w. odosobnione, z niem. *Vortuch*; SEB częste od poł. XVI w., niem. *für-tuch* ‘fartuch’ SEBo śr.-w.-niem. *vortouch*, dziś niem. *Fürtuch* ‘fartuch’ (dosł. ‘chusta przed czymś’); SWOS niem. *Vortuch*>
- fechmistrz** (1) ‘mistrz w dziedzinie szermierki’ II/378; SStp brak, SW ‘ts.’; <ESBr z niem. *fechten*; SES, SEB tylko *fechtować się*, od XVII w., z niem. *fechten*; ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Fechtmeister*>
- fechtunek** (1) ‘sztuka fechtowania, szermierka’ II/49; SStp brak, SW ‘ts.’; <ESWO niem. *Fechtunek* ‘szermierka’; SWOB, SWOS, SWOR od czas. *fechtować się*, niem. *fechten*; p. fechmistrz>
- filar** (2)* ‘przen. podpora, siła, moc’ II/393; SStp ‘columnie’ brak w zn. przen., SW ‘ts.’; <SEBr, SES od XV w. z śr.-g.-niem. *pfilare*, dziś niem. *Pfeiler* ‘ts.’, śr.-łac. *pīlāre*; SEB nie podaje jednoznacznej etymologii wyrazu>
- folga** (3) ‘ulga, wytchnienie, wypoczynek’ I/415; SStp ‘posłuch, pójście za czymś’, SW ‘ts.’; <SEB, SEBr, SES od XV w., z śr.-g.-niem. *volgen*, dziś niem. *folgen*; *Folge*, śr.-g.-niem. *volge* pierwotny rzecz. odsłowny; ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Folge*>
- folgować** (6) ‘dawać folgę (p.), dawać upust czemuś, powodować się czym w postępowaniu’ II/27; SStp ‘1. ulegać, ustępować; 2. iść, postępować za czymś; 3. obserwować, śledzić’, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOB, SWOS niem. *folgen*; SWOR od rzecz. *folga*; GM śr.-w.-niem. *volgen*; SEB, SES, SEBr – p. folga>; pochodne: *pofolgować* (5) II/94
- framuga** (1) ‘zagłębienie w murze’ II/80–81; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES w XVI–XVII w. *framboga* // *frambuga* ‘sklepienie, łuk’, etymologia niepewna, pewny tylko człon drugi: z śr.-g.-niem. *boge* ‘łuk, półkole’, dziś niem. *Bogen*; SEBr złożone z niem. *Bogen*, pierwszy człon niejasny; SEB niem. *Verramung*; ESWO niem. *Bogen* ‘łuk’; SWOS niem. *Verramung*; SWOR prawdopodobnie od niem. *Brandbogen*, *Brand* ‘pożar’, *Bogen* ‘łuk’>
- frasować się** (3) ‘martwić się, kłopotać się’ I/28; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES niem. *fresen* jeść, przen. martwić się, trapić’, SEB, SEBo, ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *fressen* ‘zjadać, żreć’>; pochodne: *zafrasować się* (6) II/145

- frasunek** (12)* ‘zmartwienie, zgryzota, troska’ I/71; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES w XVI w. także *fresunk*, z niem. niezaswiadczonego rzeczownika odsłownego *fressen*, z przyr. *-ung*; SEBo pod hasłem *frasować się*, niem. *fressen* ‘zjadać, żreć’, *frasunek* wyraz utworzony na wzór zapożyczeń typu *kierunek*, *rachunek* (gdzie *-unek* z niem. *-ung* tworzy nazwy czynności); SEB może od daw. niem. dial. *fressung*; SEBr, ESWO niem. *fressen* ‘żreć, toczyć’ przez czeskie *fresunk*; SWOB, SWOS od *frasować*, a to z niem. *fressen* ‘żreć, gryźć’; SWOR czes. *fresunk* od niem. *fressen* ‘żreć, gryźć’>; pochodne: *frasobliwie* (1) II/255, *frasobliwy* (4) I/250, *niefrasobliwość* (1) II/129
- frędzle** (3) ‘luźno zwisające nitki lub sznureczki, będące ozdobnym zakończeniem serwet, szali itp.’ I/143; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, SES w stpol. *framza*, z niem. *Franse* ‘ts.’; ESWO niem. *Franse*, z wł. *frangia*; SEB, SWOS, SWOR niem. *Fränsel*, zdr. od *Franse*, z wł. *frangia*, fr. *frange*>
- furta** (4) ‘małe drzwi w bramie, murze’ II/80; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES w XVI–XVIII w. także *forta*, SEB, SEBo śr.-w.-niem. *phorte* ‘brama’ przejęte z łac. *porte* ‘brama’ (dziś niem. *Pforte* ‘ts.’); ESWO, SWOR niem. *Pforte*, od łac. *porta* ‘brama’; SWOK pod hasłem *furtian* niem. *Pforte*, od łac. *porta*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *forte* z łac. *porta*>
- ganek** (1) ‘przedsiemek’ II/312; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *ganc* (dziś niem. *Gang* ‘ganek, przedsiemek’); ESWO, SWOR niem. *Gang* ‘chód, chodzenie’>
- glejt** (9) ‘dokument wydany przez panującego, zapewniający danej osobie bezpieczeństwo osobiste’ II/213; SStp ‘ts. w zn. 1.’, SW ‘ts.’; <SEB, SES od XIV w., z niem. *Geleit(e)*, z śr.-g.-niem. *geleite* ‘konwój, glejt’; SEBr, ESWO, SWOK niem. *Geleit* ‘konwój’; SWOB, SWOS skr. zam. *gleit-bryf*, z niem. *Geleit-brief*; SWOR czes. *glejt*, od śr.-g.-niem. *geleite* od *leiten* ‘wieść, prowadzić’>
- glewia** (2)* ‘spisa, kopia’ II/166; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr łac. *glavia* (od *gladius*) przez niem. daw. *glavie*; SWOB, SWOS niem. *Gleve*, z fr. *glaiue* ‘miecz’; ESWO śr.-łac. (*glávea*, *glavia*, z łac. *gladius* ‘miecz’)>
- gmach** (14) ‘duży, okazały budynek’ I/41; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XIV w., SEB, SEBo śr.-w.-niem. *gemach* ‘miejsce odpoczynku, pokój, mieszkanie’, dziś niem. *Gemach* ‘pokój’; ESWO niem. *Gemach* ‘komnata’; SWOS śr.-w.-niem. *gemach* ‘spokój, miejsce odpoczynku’>
- gmina** (1) ‘gromada, społeczność tu: kmiecia’ SStp *gmin* 1. ogół mieszczan, pospólstwo; 2. tłum, gromada, SW ‘ts.’ II/133; <SES, SEB, SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *gemeine* ‘wspólna posiadłość jakiejś społeczności’; ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Gemeinde*>; pochodne: *gminny* (2) I/279

- grabia** (4) ‘możny pan; arystokrata, hrabia’ II/361; SStp ‘p. *hrabia*’, SW ‘z kw. gwarowy, p. *hrabia* ts.’; <GM śr.-w.-niem. *grāve*; SES p. *hrabia*; *grabia* XV–XVI w., od XVII w. *hrabia*, nagłosowe *h-* pod wpływem czeskim; SEB pod hasłem *hrabia*: *hrabě*, które zastąpiło stpol. *grabia* XV–XVI w., st.-g.-niem. *grāvio* ‘wódz’, niem. *graf* ‘hrabia’; SJPD niem. *Graf*>; pochodne: *grabstwo* (1) I/43
- graf** (11) ‘tytuł arystokratyczny, używany w Niemczech, pośredni między tytułem barona i margrabiego; hrabia’ II/9; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XVIII w., XV–XVI w. *grof* ‘ts.’, z niem. *Graf* ‘ts.’; SEB p. *hrabia*; *graf* późniejsza pożyczka niem., w stpol. *grof*, *graf* XVI–XVIII w., z niem *Graf*; ESWO, SWOK, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Graf* ‘hrabia’>
- grunt** (8) ‘wierzchnia warstwa ziemi nadająca się pod uprawę; gleba, także w zn. przen. podstawa’ II/108; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB, SEBr, SES, SEBo, SWOS śr.-w.-niem. *grunt*, dziś niem. *Grund* ‘dno, ziemia, podstawa’>
- gruz** (2)* ‘rumowiska, ruiny, zgliszcza’ I/455; SStp ‘cegły przy wypalaniu potłuczone’, SW ‘ts.’; <SEB śr.-d.-niem., niem. *grus* ‘okruchy kamienia’, niem. *Graus* ‘ts.’, niezasadnie przypuszczano, że to słowo rodzime; SWOS niem. *Grus*; SEBo, SES, SEBr słowo rodzime>
- gryf** (6)* ‘mityczna bestia w sztuce starożytnej i średniowiecznej wykorzystywana jako motyw dekoracyjny’ I/202; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB śr.-g.-niem. *grif*, niem. *greif*, st.-g.-niem. *grīfo*, wł. *gripus*, łac. *grypus*; SEBr niem *Greif*; SWOB (w zn. I), SWOS (w zn. I) śr.-w.-niem. *grif*, z łac. *gryphus*, z gr. *gryps* ‘gatunek sępa’; ESWO (w zn. I), SWOK gr. *gryps*, łac. *gryphus*; SWOR (w zn. I) łac. *gryphus*, gr. *gryps*>
- gwalt** (2) ‘czyn przemocy’ II/26; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XIV w., SEB, SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *gewalt* ‘przemoc’ (dziś niem. *Gewalt* ‘ts.’); ESWO, SWOS niem. *Gewalt* ‘siła’>; pochodne: *gwałciciel* (1) II/33
- gwarek** (1) ‘górnik mający pozwolenie na kopanie kruszcu’ I/176; SStp (*gwarek*, *gewerek*) ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEB, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Gewerke*; SWOK niem. *Gewerkschaft*>
- hacel** (1) ‘metalowy hak wkręcany w końską podkowę’ II/257; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB, SWOB, SWOS niem. *Hak(en)-zehe*, niem. *Haken* ‘hak’, *Zehe* ‘palec u nogi’; ESWO niem.>
- hak** (9) ‘metalowy pręt zagięty na końcu, służący do zawieszania na nim czegoś’ II/118; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ <SES od XIV w., SEB, SEBo śr.-w.-niem. *hāke/ hāken*, dziś niem. *Haken*; ESWO niem. *Haken*; SEBr z niem. prasłowa *Haken*; SWOS śr.-w.-niem. *hake*; SWOR *Haken*>; pochodne: *zahaczyć* (4) II/30

halabarda/

halebarda (8) ‘broń kłująca składająca się z siekiery, grotu i haka, osadzonych na długim drzewcu’ I/143; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES w XV w. *helbart*, XVI–XVIII w. *halabart*, *halabarta*, XIX w. *halabarda*, z śr.-g.-niem. *helbarte*, niem. *Hellebarte*, *Hellebarde* ‘topór na drzewcu’; SEB dwie możliwości: st.-g.-niem. *halm-barta* ‘topór na długim toporzysku’ lub *helm-barta* ‘topór hełmowy’; SEBr *Hellebarte* ‘*barte* – siekiera do rozcinania hełmów’; ESWO, SWOK, SWOR niem. *Hallebarde*; SWOB, SWOS wł. *alabarda*, z fr. *hallebarde*, w końcu, jak stp. *helbart*, ze śr.-w.-niem. *helmbart*>; pochodne: *halebardnik* (4) I/143

hamować (16) ‘utrudniać co, przeszkadzać czemu, nie pozwalać na co; wstrzymywać, powściągać, opanowywać’ I/88; SStp ‘w postępowaniu sądowym – nie dopuszczać, sprzeciwiać się’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., SEBr, SEB, SEBo śr.-w.-niem. *hamen* (dziś niem. *hemmen*); ESWO niem. *hemmen*; SWOS śr.-w.-niem. *hamen* ‘pętać’>; pochodne: *niepohamowany* (7) II/269, *pohamować (się)* (18) I/338

hamulec (1) ‘przen. czynnik powściągający’ I/320; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES od XVII w., SEB, SEBo, ESWO niem. złożenie *Hemmholtz* ‘hamulec’ (dosł. ‘drzewo do hamowania’); *hemmen* ‘hamować’, *Holz* ‘drzewo, drewno’; SWOS od hamować; SWOR niem. *Hemmholtz*>

handel (1) ‘kupno i sprzedaż, wymiana towarów’ I/77; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES od XVI w.; SEBr, SEB, SEBo, ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Handel*>

harować (1) ‘ciężko, usilnie pracować’ II/463; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr od niem. wykrzyknienia *herum!*; SES w zn. ‘męczyć ciężką pracą’ możliwość pożyczki z germ. *harjōn*, śr.-g.-niem. *hern* ‘przeciągać z wojskiem, pładrować’; SEB popularne od XIX w., niejasne pochodzenie, chyba z niem. *harren* ‘w dawnym zn. przygotowywać się do czegoś’; SWOS niem. *harren*>

hart (1) ‘twardość; przen. wytrzymałość, moc, siła’ II/488; SStp brak, SW ts.; <SES niem. *Härte* ‘twardość, hart’, *hart* ‘twardy’; SEBr od niem. prasłowa *hart*, *härten* ‘twardy’; SEB przed XIX w. rzadkie w zn. ‘grot stalowy, ostrze’. Jako nazwa cechy der. wsteczny od *hartować*, a to z niem. *härten*; ESWO niem. *Härtung*; SWOB, SWOS od *hartować* niem. *härten*; SWOR niem. *hart* ‘twardy’>; pochodne: *hartowny* (6) I/266

helm (72) ‘ochronne nakrycie głowy, twarzy używane przez żołnierzy’ I/8; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB powszechne od XVI w., SES od XIV w., z śr.-g.-niem. *helm* ‘ts.’; SEBr, ESWO, SWOS, SWOR niem. *Helm*>

- herold** (9)* ‘w średniowieczu: poseł w czasie wojny; ten, kto ogłasza co w sposób uroczysty; urzędnik sprawujący nadzór nad turniejami, wywołujący herby rycerskie’> II/59; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr daw. niem. *heriwald* ‘nad wojskiem władzący’; SES za pośrednictwem st.-czes. *herolt*, z śr.-g.-niem. *herolt*, *heralt*, niem. *Herold*; SEB łac. *heroldus*, *heraldus*, ze śr.-g.-niem. *herolt*, *heralt*, a to z fr. *heralt*; SWOK niem.; SWOB, SWOS niem. *Herold*, st.-w.-niem. *heralt*, ze st.-fr. *héralt*; SWOR niem. *Herold*; ESWO śr.-łac. *heraldus* od st.-w.-niem. *hariwald*>
- hufiec** (8)* ‘oddział wojska’ II/369; SStp *huf*, *uf* ‘ts. w zn. 1.’, SW ‘ts.’; <SEBr z niem. *Haufe*; SES od XVI, śr.-g.-niem. *hūfe* ‘kupa, stos; gromada ludzi uzbrojonych’, dziś niem. *Haufe(n)*; SEBo śr.-w.-niem. *hūfe* ‘kupa, gromada ludzi zwłaszcza uzbrojonych’; ESWO niem. *Haufe(n)*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *hufe*; SEB za czes. *houfec*>
- imbir** (1) ‘przyprawa korzenna’ I/96; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB od XV–XIX w. częściej *imbier*, SES od XV w., w XVI–XVIII w. panująca postać *imbier*, z śr.-g.-niem. *ingebër*, *ingewër*, *imbër*, dziś niem. *Ingwer*; SEBr niem. *Ingwer*; ESWO niem. *Ingwer*, gr. *zingiberis*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *imber*, *ingber*, st.-w.-niem. *gingiber*; SWOR niem. *Ingber*, *Ingwer*, z łac. *singiber*>
- jaka** (2) ‘krótki kaftan’ I/237; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr z niem. *Jacke* od XIV w.; GM śr.-d.-niem. *jacke*; SJPD niem. *Jacke*>
- jarmark** (5) ‘doroczny zjazd kupców; kiermasz, targ’ I/123; SStp ‘ts. w zn. 1.’, SW ‘ts.’; <SEBr niem. *Jahrmarkt*; SES od XV w., SEB, SEBo śr.-w.-niem. *jårmarket* ‘doroczny targ’ (dziś niem. *Jahrmarkt*, *Jahr* ‘rok’, *Markt* ‘targ’); ESWO, SWOB, SWOS niem. *Jahrmarkt* ‘targ roczny’>
- kanclerz** (1)* ‘wysoki urzędnik państwowy’ II/419; SStp ‘kierownik kancelarii dworskiej, biskupiej lub innej’, SW ‘ts.’; <SEB od XV w., z śr.-g.-niem. *kanzeler*, niem. *Kanzler*, wł. *cancelliere*, łac. *cancellārius*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *kanz(e)ler*, z wł. *cancelliere*, p.-łac. *cancellarius*; SES, SEBr z śr.-łac. *cancellārius*, do nas przez niem. *Kanzler*; ESWO, SWOK, SWOR p.-łac. *cancellarius*>; pochodne: *podkanclerzy* (5) II/480
- kapela** (2)* ‘zespół muzyków’ II/395; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB od XVII w. niem. *kapelle* ‘zespół muzukantów’; SES w zn. ‘zespół muzyków’ zapożyczone w XVI w. z niem. *Kapelle*, a to z wł. *capella* ‘kaplica; kapela’; ESWO niem. *Kappelle*, z śr.-łac. *capella*; SWOB, SWOS z niem. *Kapelle* ‘rodzaj orkiestry’, z wł. *capella* ‘chór kościelny, kaplica’; SEBr, SEBo, SWOR śr.-łac. *cappella* ‘kaplica’>
- karb** (2) ‘nacięcie, znak od cięcia, tu w zn.: na czyjś rachunek’ II/26; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ <SEB, SES od XV w., z śr.-g.-niem. *kërp*, *kërbe* ‘nacięcie’; SEBo śr.-w.-niem. *kërbe* / *kërp* ‘nacięcie’ (dziś niem. *Kerbe* ‘karb, nacięcie’); SEBr, ESWO niem. *Kerbe*; SWOS śr.-w.-niem. *kerb* ‘nacięcie’>; pochodne: *karbowy* ‘rachmistrz gospodarski, podstarości’ (3) II/172

- kawalek** (5) ‘część czegoś, ułomek’ I/34; SStp *kawalec*, SW *ts.*; <SEB, SES od XVII, wcześniej *kawalec*, kalka z niem. *Stückchen* ‘*ts.*’; SEBo *śr.-d.-niem. kawale* ‘drewno do losowania’. Podstawowa dziś forma *kawał* to derywat wsteczny od *kawalek*, *kawalec*; SEBr *d.-niem. kavel* ‘los, cząstka’>; pochodne: *kawał* (1) II/486
- kielich** (7) ‘naczynie w kształcie czarki na nóżce używane do picia trunków’ I/158; SStp ‘*ts.*’, SW ‘*ts.*’; <SEB, SEBr, SES od XIV w., SEBo *śr.-w.-niem. kelich/kelch* ‘kielich’ (dziś niem. *Kelch* ‘*ts.*’); SWOS *śr.-w.-niem. kelich*, z łac. *calix -icis*>
- kierować (się)** (6) ‘nadawać kierunek, podążać w jakimś kierunku’ II/159; SStp brak, SW ‘*ts.*’; <SEB, SES od XVI w., SEBo niem. *kehren* ‘obracać, kierować, zawracać’>; pochodne: *kierunek* (3) I/447, *skierować* (5) I/169
- klamka** (1) ‘rączka do przymykania drzwi’ I/391; SStp brak, SW ‘*ts.*’; <SES od XVI w., SEBr niem. *Klinke*, od *klingen* ‘dzwonić’; SEBo *śr.-w.-niem. klam/klame/klamme* ‘klamra, uchwyt, zacisk’ (dziś niem. *Klemme* ‘zacisk, kleszcze’) przyswojone za pomocą przyrostka *-ka*; ESWO niem. *Klinke*; SWOS *śr.-w.-niem. klam(m)e* ‘kluby’; SWOR niem. *Klinke*>
- klamra** (3) ‘zapięcie, często ozdobne, u pasa, butów, ubrania’ I/324; SStp ‘*ts.*’, SW ‘*ts.*’; <SES od XVI w., SEB, SEBo *śr.-w.-niem. klam(m)er/klamere* ‘klamra’ (dziś niem. *Klammer* ‘klamra, sprzączka’); SEBr niem. *Klammer*, od *klemen* ‘ściskać’ ESWO niem. *Klammer*; SWOS *śr.-w.-niem. klamere*; SWOR niem. *Klammer*>
- klapa** (2) ‘pokrywa zamykająca lub otwierająca otwór’ I/452; SStp brak, SW ‘*ts.*’; <SES od XVIII w., SEB od XVIII w., SEBr, ESWO, SWOS, SWOR niem. *Klappe*>
- klejnot** (9) ‘drogocenny kamień lub wyrób jubilerski; biżuteria, kosztowności’ II/114; SStp ‘*ts.*’, SW ‘*ts.*’; <SES od XIV w., w XV–XVI w. *klenot*, SEBr, SEBo *śr.-w.-niem. kleinôt/kleinât/kleinoete/kleinet* ‘drobiazg wykonany artystycznie, błyskotka’ (dziś niem. *Kleinod* ‘kosztowności’); SEB dwa źródła: st.-czes. *klejnot* ‘szlachecki znak rodowy’ lub *śr.-g.-niem. kleinôt* (niejasnej genezy); SWOB, SWOS *śr.-w.-niem. kleinot*; SWOR *śr.-g.-niem. kleinôt*>
- kluska** (2) ‘pasek lub gałka ugotowanego ciasta’ I/205; SStp brak, SW ‘*ts.*’; <SES w XVI w. typowe postaci: *kłosek*, *kłosek*; SEBo niem. *Kloss* ‘bryła, skiba, kłuska’; SEBr niem. *Kloss*, *Klösschen*; SEB daw. niem. dial. *klōs-chen* ‘gotowane gałki z ciasta’, zdr. od *klōs* ‘bryła, gruda’, niem. *Kloß* ‘*ts.*’; ESWO niem. *Kloss*; SWOS *kluski* niem. dial. *klōschen* lp. zdr. od *klōs* ‘bryła, gruda’>
- knecht** (44) ‘żołnierz pieszy w dawnym wojsku niemieckim’ I/37; SStp brak, SW ‘*ts.*’; <SEBr ‘szeregowiec’, z niem. *Knecht*; SEB od XVI w., ESWO niem. *Knecht* ‘dosł. parobek’; SWOK niem. *knecht* ‘daw. młodzik, żołnierz, parobek’; SWOB, SWOS, SWOR niem. *Knecht*>

- kobialka** (1) ‘koszyk pleciony z wikliny’ II/220; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES od XVI w.; SEBo śr.-w.-niem. *kobel* ‘licha chatka, kurnik, pudło powozu’; SEBr pod hasłem *kob*, z niem. *Koben, Kobe* ‘chlew’, na grunt słow. przeszło jako *kobiel*, zdr. *kobialka* ‘kosz z przykrywą’; SEB „niezasadnie podejrzane o germ. (jakoby ze śr.-g.-niem. *kobel* ‘chlew’)”>
- kołnierz** (3) ‘kawałek materiału będący wykończeniem ubrania przy szyi’ II/261; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XIV w., SEBr, SEB, SEBo śr.-w.-niem. *kolner/ koller/ kollier* ‘kołnierz, chomąto’, ze st.-fr. *collier* ‘część zbroi, naszyjnik’, z śr.-łac. *collare* ‘kołnierz, naszyjnik’; SWOS śr.-w.-niem. *kolner/ koller/ kollier*, ze st.-fr. *collier*>
- komín** (21)* ‘otwarte palenisko we wnęce ściany, do ogrzewania pomieszczeń, gotowania; kominek’ I/379; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB, SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *kamīn* ‘palenisko, kominek’ (dziś niem. *Kamin* ‘kominek, komín’), to z łac. *camīnus* ‘piec, kominek’, z gr. *káminos* ‘piec np. piekarski’; SES od XIV w. stara pożyczka kulturalna z łac. *camīnus*, za pośrednictwem śr.-g.-niem. *kāmīn* ‘palenisko, kominek’, niem. *Kamin*>
- kompania** (3)* ‘towarzystwo’ II/281; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB od XVI w. niem. *kompanie*, fr. *compagnie*, wł. *compagnia*; SEBr z niem. (?), a to z romańskich języków, od łac. *cum-panis* ‘o spólnem chlebojedztwie’; SWOB, SWOS niem. *Kompanie*, fr. *compagnie*, wł. *compagnia*; SES z wł. *compagnia*; ESWO fr. *compagnie*, śr.-łac. *companium*; SWOR fr. *compagnie*, wł. *compagnia*>
- komtur** (152) ‘zwierzchnik okręgu administracyjnego w państwie krzyżackim, w czasie wojny dowódca oddziału’ I/50; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB, SES od XIX w., w XVI w. *kontor, kuntor, kumtor*. Dwie różne chronologicznie pożyczki z niem.: nowe *komtur* z niem. *Komtur* ‘ts.’, stare *kontor, kuntor, kumtor* z śr.-g.-niem. *kumtūr, cumtiur* ‘ts.’; ESWO, SWOK, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Komtur*, z śr.-łac. *commendator* ‘ten, kto poleca, popiera kogo’>; pochodne: *komturia* (6) II/150
- konew** (5) ‘duże naczynie z uchem do noszenia płynów’ II/11; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES germ. z st.-g.-niem. *channa*, dziś niem. *Kanne* ‘konewka, dzbanek’, mniej prawdopodobne źródło śr.-g.-niem. *kanne*; SEBo z germ., ale bezpośrednie źródło nie całkiem pewne, może było nim st.-w.-niem. *channa* (dziś niem. *Kanne* ‘konewka, dzbanek’); GM st.-w.-niem. *channa*, śr.-w.-niem. *kanne*, z łac. *canna*; SEBr z niem. *Kanne* poprzez czes. *konew*>
- korba** (5) ‘część mechanizmu napinającego cięciwę w kuszy’ I/8; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES od XVI w., SEB przed XVII w. dial. rzad., SEBo daw. niem. *Kurbe* ‘korba’, śr.-w.-niem., st.-w.-niem. *kurbe*; SEBr niem. *Kurbe(l)*, z łac. *curvus* ‘krzywy’; ESWO niem. *Kurbel*; SWOS śr.-w.-niem. *kurbe*, łac. *curva*; SWOR niem. *Kurbe*, fr. *courbe*>

- koszary** (1)* ‘domy, w których kwaterują żołnierze’ II/377; SStp koszar, koszara ‘ogrodzenie dla zwierząt’, SW ‘ts.’; <SEBo swoista adaptacja zapożyczonego z niem. od XVIII w. wyrazu *kasarnia* ‘koszary’ lub jego niem. źródła *Kasarne* ‘ts.’; SEBr niem. *Kaserne*; ESWO niem. *Kaserne*; SES, SEB z rum. *coșar*, *coșară* ‘obora dla bydła’; SWOB, SWOS rum. *coșară* ‘pleciona zagroda dla owiec’>
- kosztować** (2) ‘pociągać za sobą koszt, mieć cenę’ II/95; Stp. ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., SEBr, SEB, SEBo śr.-w.-niem *kosten*; ESWO niem. *kosten*; SWOS śr.-w.-niem. *kosten*, z wł. *costare*, łac. *con-stare*>; pochodne: *kosztowność* (2) I/31, *kosztowny* (10) I/33
- kres** (5) ‘koniec, punkt ostateczny’ II/79; SStp ‘ts. w zn. 2’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., SEB, SEBo, SEBr, SWOS śr.-niem., śr.-d.-niem. *krēs* (śr.-w.-niem. *kreis* ‘krąg, linia kolistą’), (dziś niem. *Kreis* ‘koło, obwód’); ESWO niem. *Kreis* ‘koło’>
- krużganek** (8) ‘korytarz otaczający dziedziniec’ I/150; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES od XVI w., w stpol. liczne postacie oboczne, np. *kroźganek*, *kruszczganek*, *kruczzganek*, *krucganek*, *krusganek*, *kroczzganek*, SEB, SEBo śr.-niem. *krūzeganc*, śr.-w.-niem. *kruzeganc*/*kriuzganc* ‘przejście krzyżowe’ (dziś niem. *Kreuzgang*); SEBr niem. *Kreuzgang* ‘korytarz, galeria’; ESWO niem. *Kreuzgang* ‘procesja z krzyżem, ganek, korytarz’; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *kruz(e)gank* ‘przejście krzyżowe’>
- kształt** (28) ‘postać, figura, forma’ I/60; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ <SES od XVI w., XV *kstalt*, SEB, SEBo śr.-w.-niem. *gestalt* ‘forma, postać’; SEBr, ESWO niem. *Gestalt*>
- kuchnia** (3)* ‘izba, w której znajduje się komin do gotowania’ II/454; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo st.-w.-niem. późnego *kuchīna*/*chuhkina* ‘kuchnia (dziś niem. *Küche* ‘ts.’); GM st.-w.-niem. *chuhhina*, p.-łac. *coquīna*, śr.-w.-niem. *kūchen*, *kuchen* ‘kuchnia’; SWOS st.-w.-niem. *kuchina*, z łac. *coquina*; SEBr, SEB, SES od XV w., do pol. z st.-czes. *kuchyně*, a to z st.-w.-niem. *kuchīna*, *chuhhina*, a to z starej kulturalnej pożyczki z łac. *coquīna*>; pochodne: *kuchenny* (1) I/312
- kufel** (2)* ‘pekatę naczynie z uchem do picia piwa’ I/10; SStp tylko *kuflik*, *koflik* ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XVI w. z śr.-w.-niem. *küefel*, niem. dial. *küfel* ‘mała beczka’; SEBo śr.-w.-niem. *küfel* ‘beczułka’, *kuffel* ‘kufel’, niem. *Kufe* ‘ts.’; ESWO, SWOR niem. *Kuffel*, *Küfel*; SWOB, SWOS, SEB st.-czes. *koflik* ‘filizanka’, dalej niejasne; podobno ze śr.-w.-niem. zdr. od *kopf* ‘puchar’>
- kuglarz** (1) ‘człowiek demonstrujący sztuki magiczne; sztukmistrz’ I/93; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., w XIV w. *kuglerz*; śr.-w.-niem. *goukelaere*, *gouge-laere* ‘czarownik, kuglarz’, dziś niem. *Gaukler* ‘sztukmistrz, żongler’; SEB śr.-g.-niem. *gōk(e)ler*, stąd niem. *Gaukler*; SEBr pod hasłem *kuglować*, z niem. *gauklen*, *Gaukler*; ESWO niem. *Gaukler*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *gok(e)ler*; SWOR st.-czes. *kauklěř*, od śr.-g.-niem. *goukelaere*>

- kula** (4)* ‘kulisty pocisk kamienny’ II/194; SStp 1. kula ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES kula 1., od XV w., SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *kūle* ‘przedmiot kulisty, gałka’ (dziś niem. *Kugel* ‘ts.’); GM śr.-w.-niem. *kiule*, st.-w.-niem. *kūli* ‘kula’; SEB, SWOS st.-czes. *kúle*, ze śr.-w.-niem. *kūle* ‘przedmiot (pocisk) kulisty’>
- kunszt** (1)* ‘sztuka, umiejętność’ II/393; SStp ‘żart, figiel, dowcip’, SW ‘ts.’; <SES od XV w. w zn. takim, jak SStp, od XVI w. w zn ‘sztuka, umiejętność’; SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *kunst* ‘znajomość, wiedza, sztuka’ (dziś niem. *Kunst* ‘sztuka, umiejętność’); SWOK, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Kunst*; GM śr.-w.-niem. *kunst*; SEB st.-czes. *kunšt*, śr.-g.-niem., niem. *kunst*>
- kupić** (11) ‘nabyć coś za pewną cenę’ II/208; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XIV w., SEBo germ. *kaupōn/ kaupjan* ‘trudnić się handlem, kupiectwem’; st.-w.-niem. *kouffen* (dziś niem. *kaufen*); SEB germ. *kaup-a-z*, niem. *kauf, kaufen*>; pochodne: *kupiec* (8) II/150, *kupiecki* (2) I/78, *odkupić* (1) I/408, *odkupienie* (1) II/539, *okup* (1) II/285, *okupić* (6) I/389, *przekupień* (1) I/278, *wykup* (4) II/286, *wykupić* (19) II/35, *wykupienie* (2) I/48, *zakupić* (1) I/292
- kwit** (1)* ‘pokwitowanie, dowód odbioru czego’ I/258; SStp *kwitbryf* ‘ts.’, SW ‘ts.’; < SES w zn. ‘pokwitowanie, kwit-bryf’ na gruncie polskim od XV w., śr.-w.-niem. *quit-brief* ‘dokument zwalniający od zobowiązań, pokwitowanie’; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *quit-brief* ‘list, dokument kwitujący’, od *quiten* ‘kwitować’; SEB tak jak SES lub bezpośrednio z łac. praw. *quietus* ‘ostateczne uwolnienie od zobowiązań’; SEBr, ESWO łac. *quietus* ‘zaspokojony, spokojny’; SWOR fr. *quite*>
- lamus** (1) ‘dom, pomieszczenie do przechowywania różnych rzeczy, rupieciarnia’ II/376; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES od XVI w., także *lemus* w in. zn., SEB w zn. ‘spichlerz ogniodporny’, od XV–XVIII w. *lemus*, w XVIII w. *lamus*, SWOB; SWOS śr.-w.-niem. *lēm-hūs* ‘dom, lepianka z gliny’; SEBr, ESWO, SWOK, SWOR niem. *Lehmhaus* ‘dom z gliny’>
- latarnia** (8) ‘przenośne urządzenie świetlne, latarka’ II/78; SStp (*latarnia, laterna, laternia*) ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., ale od XV–XVIII w. *laternia*, od XV–XVI także *laterna*, do polskiego z śr.-w.-niem. *latërne* ‘latarnia’, z łac. *laterna*; SEBr, SEB, ESWO, SWOR niem. *Laterne*, od łac. *lanterna, lâterna*; SWOS śr.-w.-niem. *laterne*, z p.-łac. *laterna*>
- lawina** (1)* ‘przen. nawała czego’ II/501; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES, SEB, SWOB, SWOS niem. *Lavine*, wł. *lavina*, w końcu od łac. *lābīna* ‘upadek, runięcie’; ESWO, SWOR śr.-łac. *lavina*>

- lejc** (5) ‘część upręży, sznur lub rzemień przywiązany z obu stron do uzdy i służący do kierowania koniem’ II/304; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB przed XIX w. rzadkie, SES od XV w. także jako: *lec*, *lijec*, *lice*, *leceń*, dial. *lejc*, *lec*, *leca*, *lic* i inne; stara pożyczka z śr.-w.-niem. *leit-seil* (złożenie *leiten* ‘prowadzić’, *Seil* ‘powróż’); SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *leitseil*, niem. *Leitseil*; ESWO, SWOS niem. *Leitseil*>
- lek** (7) ‘środek leczniczy’ I/172; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SES z germ. niezaświadczonego **lēka-*, na które mogą wskazywać goc. *lēkeis* ‘lekarz’, st.-w.-niem. *lāhhi* ‘ts.’; SEB germ. *lēkarb* ‘znachor’; SEBr prasł. póź. z goc. *lēkeis* ‘lekarz’; SWOB, SWOS, ESWO in. zn.>; pochodne: *lekarstwo* (3) I/366, *lekarz* (3) I/90
- lichtarz** (2) ‘podstawa do świecy, świecznik’ II/78; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., SEB (przed XVI w. słowo tylko miejskie), SEBo śr.-w.-niem. *liuhtae-re* (dziś niem. *Leuchter*) ‘świecznik’ (od śr.-w.-niem. *liuchten*, niem. *leuchten* ‘świecić’); ESWO niem. *Leuchter*; SWOS śr.-w.-niem. *liuhtär*>
- lilia** (3)* ‘roślina z rodziny liliowatych’ II/316; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., w stpol. także *lilija*, *lelija*, SEB, SEBr, SWOS śr.-w.-niem. *lilje*, z łac. *lilia*; ESWO łac. *lilium*, z gr. *léirion*>; pochodne: *liliowy* (4) I/18
- los** (17) ‘przeznaczenie, dola, fatum’ II/141; SStp ‘l. przedmiot, przy pomocy którego się losuje, 2. losowanie’, SW ‘ts.’; <SES, SEB, SEBo śr.-w.-niem. *lōz*, *loos* ‘los, dola, przeznaczenie’ (dziś niem. *Los* ‘dola, przeznaczenie’); SEBr, ESWO niem. *Los*>
- ludwisarnia** (1) ‘zakład do odlewania wyrobów ze spiżu’ II/377; SStp brak, SW ‘ts.’; <ESWO niem. *Rotgiesserei*; SES, SEB, SEBr, SWOB, SWOS, SWOR od ludwisarz, niem. *Rothgiesser*>
- lutnia** (17)* ‘instrument muzyczny strunowy szarpany, podobny do mandoliny’ I/21; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SES od XV w., ESWO, SWOB, SWOK, SWOR śr.-w.-niem. *lūte*, niem. *Laute*, z wł. *liuto*; GM późno śr.-w.-niem. *lūte*; SEB st.-czes. *lútna*, a to z śr.-g.-niem. *lūte*>; pochodne: *luteńka* (11) I/287
- luzem** (1) ‘o psach: wolno, nie w sforze’ I/325; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES jako derywat od *luz* od XVI w., SEBr pod hasłem *luźny*, SEB pod hasłem *luz*, a to od formy czasownikowej *luzować*, niem. dial. *lōsen*; ESWO, SWOS niem. *los(e)*>
- ładować** (3) ‘nakładać ciężary, pakować’ I/154; SStp brak, SW ‘ts.’; <SES od XVI w., SEB, SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *laden*, niem. *laden* ‘nakładać, napełniać’; SWOS niem. *laden*>; pochodne: *ładowny* (5) I/76, *naładowany* (w zn. przym.) (3) II/234, *wyładować* (2) I/201
- łańcuch** (21)* ‘sznur z metalowych ogniw’ I/45; SStp ts., SW ‘ts.’; <SES od XIV w., SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *lannzug* ‘łańcuch’ złożenie z *lanne* ‘łańcuch’ i *zuc*, *zuges* ‘ciąg, ciągnięcie’; SEB st.-czes. *lancúch*, śr.-g.-niem. dial. *lann-zug*>

- lotr** (3)* ‘niegodziwiec, złoczyńca’ I/105; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, ESWO, SES śr.-w.-niem. *loter*, *lotter* ‘nicpoń, ladaco’; SWOS niem. *Lotter* ‘nicpoń’; GM, ZIN śr.-w.-niem. *lot(t)er*; SEB czes. *lotr* ‘ts.’, niem. *lotter* ‘nicpoń’, śr.-g.-niem. *lotter*, *loter*>
- malować** (1) ‘powlekać farbą, przedstawiać coś na płaszczyźnie za pomocą rysunku i farb’ I/428; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB od XV w., SEBr, SEBo, ESWO niem. *malen* ‘malować’; SWOS śr.-w.-niem. *malen*>; pochodne: *odmalować* (1) I/46, *malowanie* (1) I/379, *malowany* (w zn. przym.) (II/487)
- marszałek** (11)* ‘urzędnik dworski’ I/341; SStp ‘ts. w zn. 1’, SW ‘ts.’; <SEBr z niem. *marah-skalk* ‘koniuch’; GM śr.-w.-niem. *marschalc*; ESWO niem. *Marschall*, od śr.-w.-niem. *marh* ‘koń’ i *skalk* ‘sługa, koniuszy’; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *marschalk* ‘koniuszy’, st.-w.-niem. *marh-skalk* ‘koniuch’; SEB st.-czes. *maršálek*, *maršalk*, śr.-g.-niem. *marszalk* ‘koniuszy, dowódca konnej straży dworskiej’, st.-g.-niem. *marah-skalk* ‘pachołek obsługujący konie’; SWOR czes. *maršálek*, ze śr.-g.-niem. *marahscalc* ‘koniuszy’>
- marzec** (2)* ‘trzeci miesiąc w roku’ II/89; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *marz* (dziś niem. *März*), a to z łac. *Mārtius mensis* ‘miesiąc poświęcony bogu Marsowi’; GM st.-w.-niem. *marzeo*, *męrzeo*, śr.-w.-niem. *męrze*, z łac. *Martium*; SEBr, SEB od XV w. st. czes. *mařec*, *marc*, śr.-g.-niem. *marz*, niem. *März*, łac. *Mārtius*>
- maszt** (1) ‘wysoki słupek’ II/378; SStp. ‘w zn. 2, może chorągiew kościelna, czy baldachim’, SW ‘wysoki słupek na statku lub okręcie’; <SEB od XV w., śr.-g.-niem., st.-g.-niem. *mast*; SEBr, ESWO, SWOS, SWOR niem. *Mast*; GM śr.-w.-niem. *mast*>
- masztalierz** (1)* ‘starszy stajenny mający nadzór nad dworskimi stajniami, służbą’ II/259; SStp Sst. ‘ts.’, SW ‘ts.’, SWB śr.-w.-niem., *marstaller* ‘stajenny’, od *marstall* ‘stajnia dla koni’; ESWO niem. od *Marstall*, z daw. *marhstal* ‘stajnia końska’; SWOS śr.-w.-niem. *marstaller* ‘stajenny’, od *marstall* ‘stajnia dla koni’; SWOR czes. *ma(r)sztal* ‘stajnia’ ze śr. g. niem. *mar(h)stal*, od *marh* ‘koń’ i *stal* ‘stajnia’; SEB st. czes. *ma(r)šťalář*, śr.-g.-niem. *marstallaere*
- młyn** (3) ‘zakład z urządzeniami mechanicznymi przerabiającymi zboże na mąkę lub kaszę’ II/378; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr łac. *mulinum* z niem. *Mühle*, SWOBo od XIV w. st.-w.-niem. *mulīn* ‘młyn’; SEB st.-g.-niem.; GM st.-w.-niem. *mulī*, *mulin*, z łac. *molīna* ‘Mühle’>; pochodne: *młynówka* (II/377)
- mord** (3) ‘rozmyślne, okrutne zabójstwo’ II/340; SStp ‘bot. wilczenie gronkowy’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEB od XVI w., SEBo niem. *Mord* ‘morderstwo, mord’; ESWO, SWOS, SWOR niem. *Mord*; GM śr.-w.-niem. *mort*>

- morderca** (2) ‘zabójca’ I/355; SStp ‘tylko: *mordacz, mordarz, morderz, moidarz*, brak *morderca*, ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB, SEBo, SWOS śr.-w.-niem. *morder* (dziś *Mörder* ‘ts.’)> pochodne: *morderczy* (1) I/529
- mordować** (5) ‘zabijać rozmyślnie, ze szczególnym okrucieństwem’ II/19; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB, SEBo, SWOS, ESWO niem. *morden* ‘mordować, zabijać’>; pochodne: *mordowanie* (1) II/360, *namordować* (1) II/42, *pomordować* (1) I/276, *wymordować* (1) II/16, *zamordować* (8) II/219, *zamordowanie* (2) I/365
- mur** (63) 1. ‘element budowli (np. ściana, sklepienie) lub samodzielna budowla, będąca zwykle ogrodzeniem’ II/81; 2. ‘w zn. przen., postawa, zachowanie ludzi: stać, stanąć murem za (przy) kimś, za (przy) czymś opowiadać się, (przy) kimś’ II/279; SStp tylko ‘ściana z cegieł’, SW ‘ts.’; <SEB od XIV w., SEBr, SEBo st.-w.-niem. *mûre/ mûr* (dziś niem. *Mauer* ‘mur’), a to z łac. *mûrus* ‘mur, wał’; ESWO niem. *Mauer*, z łac. *murus*; SWOS śr.-w.-niem., z łac. *murus*> I/16; pochodne: *mularz* (1) II/370, *murowany* (4) I/175, *wmurowany* (1) I/452
- mus** (1) ‘czynnik zmuszający do działania, konieczność działania, przymus, potrzeba’ SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, SEB niem. *muss* ‘przymus, konieczność’; SEBo niem. *Muß* ‘nieodzowna potrzeba, przymus’; ESWO, SWOS niem. *Muss* ‘konieczność, przymus’> I/136; pochodne: *przymus* (1) I/68, *przymusowy* (1) II/136
- musieć** (212)* ‘być zmuszonym, zniewolonym’ II/71; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo st.-w.-niem. *muozan* ‘móc, śmieć’ (dziś niem. *müssen* ‘musieć’); SEB w XV–XVI w. *musić*, st.-czes. *musiti*, z śr.-g.-niem. dial. *mussen*, niem. *müssen*, st.-g.-niem. *muozan*; GM śr.-w.-niem. *müezen*>; pochodne: *wmuszać* (1) II/208, *wymusić* (4) II/60, *zmusić* (2) II/333, *zmuszony* (1) II/123
- mycka** (4) ‘mała, okrągła czapeczka, ściśle przylegająca do głowy, zakładana pod hełm’ II/237; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEB, ESWO niem. *Mütchen*, od *Mütze*; SWOB, SWOS, SWOR niem. *Mütze*>
- oksza** (7)* ‘siekiera, topór’ II/302; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr niem. prasłowo *Axt* ‘siekiera’, co pokrewne z łac. *ascia*, gr. *aksinē* ‘ts.’; GM śr.-w.-niem. *ackes, aks, ax, axt*; ESWO, SJPD niem. *Axt* ‘siekiera’; SEB forma wtórna starego rutenizmu, zamiast *okszy okszwie*>
- pancerz** (38)* ‘część zbroi rycerskiej ślaniająca piersi i plecy’ I/54; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *panzier/panzer* ‘pancerz, zbroja’ (dziś niem. *Panzer* ‘ts.’); SEBr, ESWO niem. *Panzer*; ze st.-fr. *panciere*; SWOB, SWOS, SWOR niem. *Panzer*; SEB st.-czes. *pancieř*, ze śr.-g.-niem. *panzier*, co ze st.-fr. *pancier*>; pochodne: *pancerny* (1) II/522

- papież** (15)* ‘głowa kościoła rzymsko-katolickiego’ II/330; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo st.-w.-niem. *bābes* ‘papież’ (dziś niem. *Papst*) ‘ts.’, to z st.-fr. *papes* ‘ts.’, z łac. *pāpa* ‘ojciec’; SEB, ESWO, SWOS czes. *papež*, z st.-niem. *pabes*, od gr. *pappas*, łac. *Papa*>; pochodne: *papieski* (1) II/380
- para** (16) ‘dwie sztuki, osoby; kilka’ I/29; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ <SEBr, SEB, SEBo śr.-w.-niem. *par* ‘gatunek, rodzaj’, dziś niem. *Paar* ‘para’, *paar* ‘kilka, parę’>
- parkan** (1)* ‘ogrodzenie z drewnianych sztachet; płot’ I/248; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <ZIN śr.-w.-niem. *parchan*, *parkam*; SEB st.-czes. *parkán*, śr.-g.-niem. *parchan*; SEBr węg. *párkány*, z czes. *prkno*; SWOS śr.-w.-niem.>
- perła** (4)* ‘guzowate zgrubienie perłowej macicy w muszli wykorzystywane jako element zdobniczy w jubilerstwie, hafciarstwie’ II/150; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo niem. *Perle*, st.-w.-niem. *perula/perala* ‘perła’, co z łac. lud. *perla/perula*; SEB od XVI w., niem., fr. *perle*, podobno z w.-łac. *pernula*; SEBr europejskie, z łac. *pernula*; ESWO niem. *Perle*, fr. *perle*, od łac. *perna*; SWOS st.-czes. *perla*, z wł. *perla* (stąd niem. *Perle*, fr. *perle*) z łac. *perna* ‘rodzaj małża morskiego’; SWOR fr. *perle*, niem. *Perle*, łac. *perna*>; pochodne: *perelka* (1) I/30; *uperlić* (1) I/433
- pieniądz** (22) ‘moneta’ I/427; SSStp ‘ts. w zn. 1’, SW ‘ts.’; <SEBo st.-w.-niem. *pfenni(n)g/pfending* ‘pieniądz’, st.-d.-niem. *penning* ‘ts.’, niem. *Pfennig* ‘setna część marki’; SEB zapożyczenie wędrownie w IX w. ze st.-sas. *pēning*, wcześniej *penning*, *panding*; GM prsl. *penegŭ z goc. *panniggs, st.-w.-niem. *pfenning*>; pochodne: *pieniążek* (1) II/158
- piramida** (3)* 1. ‘przedmioty ułożone w stos przypominający piramidę’, 2. ‘gobowiec faraona w starożytnym Egipcie’ II/377; SSStp brak, SW ‘ts.’; <SEB od XVI w. niem., fr. *pyramide*, łac. *pyramis-midis*, gr. *pyramís-ídos*; SWOB, SWOS, SWOR niem. *Pyramide*, fr. *pyramide*, łac. *pyramis*, gr. *pyramīs*; ESWO gr. *pyramīs*>
- placek** (4) ‘cienkie, płaskie ciasto pieczone’ II/132; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB, SEBr, SEBo niem. reg. (od XIV w.) *Platz*, dziś gł. zdr. *Plätzchen* ‘wypieki różnego rodzaju’>
- płatnerz** (3) ‘rzemieślnik wyrabiający zbroje, także broń białą’ I/54; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEB od XV w. (w XV w. także: *płatnierz*, *płatnarz*, *płatnar*, *płatnirz*), SWOB, SWOS niem. *Plattner*; GM śr.-w.-niem. *blatenære*, *blatner*>; pochodne: *płatnerski* (1) II/396
- plug** (2) ‘narzędzie służące do orania’ II/407; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEB, SEBo st.-w.-niem., śr.-w.-niem. *pfluoc*, śr.-d.-niem. *ploch*, niem. *Pflug* (wyraz germ. o niestalonym ostatecznie pochodzeniu); ESWO niem. *Pflug*; GM pnriem. **plōg-*, st.-w.-niem., śr.-w.-niem. *pfluoc*>

- próba** (2) ‘próbowanie, doświadczenie’ II/74; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, SEB od XVI w., SEBo niem. *Probe* ‘próba, doświadczenie’; ESWO, SWOS, SWOR niem. *Probe*, z p.-łac. *probe*>; pochodne: *próbować* (25) I/7, *spróbować* (5) I/228, *wypróbować* (1) II/405
- puchar** (1)* ‘ozdobny kielich, kubek’ II/367; SStp brak, SW; <SEB niem. *Becher*; ESWO niem. *Becher*, od śr.-łac. *bicarium*; SWOR prawdopodob. od st.-g.-niem. *pechare*, *behhāri*, ze śr.-łac. *bicarium*; SEBo, SWOS węg. *pohár*>; pochodne: *pucharek* (4) II/146
- pułk** (6)* ‘jednostka wojskowa’ II/488; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBo germ. *fulka* ‘lud, ludzie zbrojni’, st.-w.-niem. *folk* (niem. *Volk*); SEB od XVII w. st.-rus. *полкъ*; SEBr wyr. prasłowiański>
- puszka** (4)* ‘rodzaj pudełka zwykle z przykrywką’ I/45; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *bhüse* ‘szkatułka’, GM st.-w.-niem. *buhsa*, śr.-w.-niem. *bühse*; SEB pożyczka wędrowna ze st. czes. *puška*. Jest ścisłym odpowiednikiem semantycznym niem. *büchse*; SWOS czes. *puška*, z niem. *Büchse*>; pochodne: *puszkarnia* (II/377)
- rachować** (4) ‘liczyć’ II/73; SStp ‘uzgodnić wysokość zapłaty’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *rechen* ‘liczyć, obliczać’ (dziś niem. *rechnen*); SEBr, GM, ZIN n.-w.-niem. *rechnen*>; pochodne: *porachować się* (2) II/258, *rachuba* (4) I/129
- rachunek** (3) ‘liczenie, obliczanie’ I/337; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM śr.-w.-niem. *rech(e)nunge* ‘liczenie, obliczanie’; ESWO, SWOS, SWOR niem. *Rechnung*>
- rada** (5) ‘to, co się doradza, porada’ II/25; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM śr.-w.-niem. *rāt*>; pochodne: *radzić* (5) II/84
- rajtar** (1) ‘żołnierz ciężkiej jazdy’ II/234; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, ESWO, SWOK, SWOB, SWOS, SWOR, ZIN niem. *Reiter*; GM śr.-w.-niem. *rītære*, *rīter* ‘ts.’>
- rama** (1) ‘oprawa, obsada z listwy’ II/381; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo, GM śr.-w.-niem. *ram(e)* ‘podpora, stojak, stelaż’ (dziś niem. *Rahmen* ‘rama, obramowanie’); ESWO niem. *Rahmen*>
- ratować** (17) ‘nieść pomoc w niebezpieczeństwie’ I/328; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *retten* ‘ratować, uwalniać’, niem. *retten* ‘ratować, ocalać’>; pochodne: *poratować* (1) II/144, *poratowanie* (3) II/112, *ratowanie* (1) II/227, *uratować* (1) II/232, *uratowanie* (1) II/93, *wyratować* (1) II/190, *zratować* (4) I/361, *zratowanie* (1) I/360
- ratunek** (21) ‘pomoc okazana w niebezpieczeństwie’ I/329; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo niem. *Rettung* ‘ratunek’; GM śr.-w.-niem. *rettunge*>; pochodne: *poratunek* (1) I/277

- ratusz** (4) ‘budynek, w którym mieści się siedziba miejskich władz administracyjnych’ I/122; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *rathūs* (dziś niem. *Rathaus* ‘ratusz’); GM, ZIN, SWOS śr.-w.-niem. *rat-hūs* ‘dom rady’; SEBr, ESWO niem. *Rathaus*; SWOR śr.-g.-niem. *rathūs*>
- reszta** (25) ‘to, co pozostaje z całości, z ogółu po odjęciu, zużyciu jakiejś części; pozostałość, ostatek’ I/92-93; SSStp brak, SW ‘ts.’; <SEBo niem. *Rest* ‘pozostałość’ od wł. *resto*, łac. *restāre*; SEBr, ESWO niem. *Rest*>; pochodne: *zresztą* (35) I/160
- rodzynek** (1) ‘suszone jagody winorośli’ I/35; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo niem., ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Rosinen*; ZIN, GM (rozyнки) śr.-w.-niem. *rosin*>
- rota** (1) ‘jednostka organizacyjna piechoty zaciężnej’ II/522; SSStp ‘ts. w zn. 3.’; SW ‘ts.’; <GM, SEBo (w zn. I) śr.-w.-niem. *rot(e)/rotte* ‘drużyna wojskowa’; SEBr, SWOK (w zn. I), SWOB (w zn. I), SWOS (w zn. I), SWOR niem. *Rotte*>
- rusztowanie** (6) ‘szafot’ I/140; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *rōst(e)* ‘ruszt’; SEBr niem.; ZIN śr.-w.-niem. *rüstunge*, niem. *Rüstung*>
- rybalt** (25)* ‘śpiewak’ II/181; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOR GM śr.-w.-niem. *ribalt*, śr.-łac. *ribaldus*, wł. *ribaldo*; SWOB, SWOS, wł. *ribaldo*>; pochodne: *rybalcik* (1) I/22
- rycerz** (760)* ‘żołnierz konny stanu szlacheckiego’ I/336; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *rit(t)er* ‘rycerz’, ‘jeździec’ (od *reiten* ‘jeździć konno’); GM śr.-w.-niem. od 1170 r. *ritter* (pokrewny z *Reiter*), st.-czes. *rytieř*; ESWO czes. *rytřř*, z śr.-w.-niem. *ritter*, *rīter* ‘jeździec’, dziś *Ritter*, *Reiter*; SWOS czes. *rytieř*, z śr.-w.-niem. *ritaere* ‘jeździec’ (niem. *Ritter*)>; pochodne: *rycerski* (152) II/234, *rycerskość* (1) I/34, *rycerstwo* (60) II/329, *rycerzyk* (12) II/420
- rygiel** (2) ‘zasuwa, klin’ II/82; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOS, SWOR, ZIN niem. *Riegel*>; pochodne: *zaryglować* (1) II/87
- rynek** (17) ‘w dawnych miastach: główny plac będący ośrodkiem życia gospodarczego i społecznego, obudowany, często z ratuszem, sukienicami; miejsce targowisk, zebrań’ I/114; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, ESWO, SWOS, GM, ZIN śr.-w.-niem. *rinc*, niem. *Ring*>
- rynsztunek** (1) ‘wyekwipowanie i uzbrojenie żołnierza (dawniej także i konia), zbroja’ I/54; SSStp brak, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOK, SWOS, SWOR, ZIN śr.-w.-niem. *rüstunge*, niem. *Rüstung*>
- rys** (6) ‘cecha charakterystyczna, właściwość, w lm układ linii twarzy’ II/263; SSStp ‘rysa, pęknięcie, szczelina’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM śr. w.-niem. *rīz* ‘rozdarcie, pęknięcie’, SEBr, ESWO, ESWO ‘linia, kreska, przen. oznaka, objaw’ niem. *Riss*>
- rysować** (4) ‘kreślić, rysować, pisać’ II/374; SSStp brak, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *rīzen*>; pochodne: *rysować się* (4) I/96

- skrzat** (11) ‘żartobliwie o małym dziecku’ I/94; SStp ‘ts.’, SW (z kw. gwarowy ‘ts.’); <SEBr, SEBo, ESWO, SWR, GM st.-w.-niem. *scrato* ‘skrzat’, dziś niem. *Schrat(t)* ‘ts.’>
- skrzynia** (15)* ‘rodzaj prostego kufra, paka z wiekiem’ I/378; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM st.-w.-niem. *scrīni* ‘skrzynia’ (dziś niem. *Schrein* ‘skrzynia, szafa’); SEBr wyr. rodziny>; pochodne: *skrzynka* (1) I/277
- smak** (1) ‘zmysł smaku’ I/350; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo, GM śr.-w.-niem. *smac/smach/smacke* ‘smak, zmysł smaku, smak czegoś’ (dziś niem. *Gesmack* ‘smak, posmak’; ESWO niem. *Gesmack*, śr.-w.-niem. *smac*, śr.-d.-niem. *smak*)>; pochodne: *przysmak* (3) I/30, *smaczno* (1) I/80, *smakować* (3) I/267, *smakowity* (1) I/33
- smarować** (3) ‘nacierać, mazać czym tłustym’ I/108; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, ZIN śr.-w.-niem. *schmierem*, śr.-d.-niem. *smären*; SEBo, ESWO, GM tylko *smar* niem. *Schmer*>; pochodne: *posmarować* (1) I/362, *rozsmarować* (3) I/220, *smarowanie* (3) I/334
- sołtys** (4) ‘urzędnik wiejski’ II/455; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo, GM śr.-w.-niem. *schultheisse* ‘ten, kto nakazywał powinności, świadczenia, sołtys’ (dziś niem. *Schultheiss* ‘sołtys’)>
- spichlerz/**
- spichrz** (3) ‘budynek przeznaczony do przechowywania zboża’ I/196; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ (spichlerz z kw. rzadko używany); <GM, ZIN śr.-w.-niem. *spīcher*, *speicher*; SWOS niem. *Speicher*>
- spiczasty** (4) ‘ostro zakończony’ II/14; SStp brak, SW ‘ts.’ (z kw. rzadko używany); <SEBo, ZIN pod hasłem *szpic*, niem. (przym.) *spitz* ‘ostry, spiczasty’>
- spiż** (1) ‘stop miedzi i cyny używany do wyrobu dział, dzwonów’ II/485; SStp *spiża*, *spiża* ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo, GM, ZIN śr.-w.-niem. *spīse* ‘spiż’ (niem. *Glockenspeise* ‘spiż dzwonowy’); ESWO niem. *Speise*; SWOB, SWOS, SWOR śr.-w.-niem. (*glocken*)*spise* ‘stop (na dzwony)’>; pochodne: *spiżowy* (2) I/125
- spyża** (8) ‘żywność, prowiant’ II/379; SStp brak, SW ‘ts.’, z kw. rzadko używane); <SEBo pod hasłem *spiżarnia* śr.-w.-niem. *spīse* ‘jadło, pożywienie’ dziś niem. *Speise* ‘pożywienie, jadło’>; pochodne: *spiżarnia* (1) I/185
- stal** (7) ‘przen. broń, zbroja’ II/206; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, ESWO, SWOS, SWOR niem. *Stahl*; GM, ZIN śr.-w.-niem. *stāl*, *stahel*>; pochodne: *stalowy* (11) II/144
- szacunek** (7) ‘poważanie, uszanowanie, cześć’ I/33; SStp, SW ‘ts.’; <GM, ZIN (szacować), SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *schatzunge/schetzunge* ‘szacowanie, ocena’, niem. *Schatzung* ‘szacowanie, ocena; poważnie’; ESWO, SWOB, SWOS niem. *Schätzung*>

- szachy** (1)* ‘gra prowadzona na szachownicy’ I/394; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo niem. *Schach* (i *Schachspiel*) ‘szachy’; ESWO niem. *Schach(spiel)*, wł. *scacco*, z pers. *szach* ‘król’; SWOB, SWOS pers. *szāh* ‘król, władca’; SWOR czes. *šach*, ze śr.-g.-niem. *schach*, pers. *szāh* ‘król, władca’>; pochodne: *szachownica* (2) II/46
- szala** (1) ‘przen. ważyć, co’ II/508; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr od XV w., ESWO, SWOS niem. *Schale*; ZIN, GM śr.-w.-niem. *schale*, *schāle*>
- szata** (35)* ‘ubiór wierzchni, odzież’ II/7; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo germ. *hētaz*, śr.-w.-niem. *hāz*, niem. dial. *Häß* ‘szata, suknia’; SEBr wyr. rodzimy>; pochodne: *szatka* (3) II/334, *szatnia* (1) II/377, *szatny* (5) II/339
- szelma** (4) ‘łotr, hultaj’ I/349; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM śr.-w.-niem. *schēlm(e)*/*schalm(e)* ‘mór, pomór’, niem. *Schelm* ‘filut, szelma’; ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Schelm*>
- szkło** (1) ‘szyba, tafla ze szkła’ I/203; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo niem. goc. *stikls*>; pochodne: *szklany* (8) I/78
- szkoda** (17) ‘uszczerbek, strata w czym’ I/21; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, ESWO, GM st.-w.-niem. *scado* ‘szkoda’ (dziś niem. *Schaden* ‘szkoda, strata’), *schade* ‘szkoda’>; pochodne: *uszkodzić* (1) II/232, *zaszkodzić* (1) I/421
- szlachta** (39) ‘wyższa warstwa społeczna, wywodząca się z rycerstwa’ I/10; SStp ‘ts.’ SW ‘ts.’; <SEBo, ZIN, GM śr.-w.-niem. *slahte* ‘ród, plemię’; ESWO st.-niem. *slahta* ‘ród’; SWOS śr.-w.-niem. *slahte*, st.-w.-niem. *slahta* ‘ród’>; pochodne: *szlachcianka* (6) II/101, *szlachcic* (28) II/93, *szlachecki* (9) I/66, *szlachetka* (1) II/291, *szlachetniejszy* (1) I/27, *szlachetny* (29) I/6
- szlak** (13) ‘1. droga, trakt, 2. łamówka’ II/221; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, ZIN, GM śr.-w.-niem. *slag*/*slac* ‘koleina, droga’, niem. *Schlag* ‘cios’ pierwotnie ‘bita droga’; SEBr, ESWO, SWOR niem. *Schlag*; SWOB, SWOS śr.-w.-niem. *slag*>
- szmelcować** (1) ‘pokrywać szmelcem – masą metalową’ II/46; SStp brak, SW ‘ts.’; <ZIN śr.-w.-niem. *smēlzen*, niem. *schmeslzen*; ESWO niem. *schmelzen*, w pozostałych źródłach tylko *szmelc*>
- sznur** (3) ‘powróż, lina’ II/9; SStp, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, GM, ZIN śr.-w.-niem. *snuor* ‘taśma, lina, powróż’, dziś niem. *Schnur*; ESWO, SWOS, SWOR niem. *Schnur*>
- szopa** (4) ‘prowizoryczny budynek gospodarczy przeznaczony do przechowywania sprzętu gospodarskiego’ I/176; SStp ‘ts.’ w zn. 1, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, SWOS, GM śr.-w.-niem. *schopf(e)*; ESWO niem. *Schuppen*, *Schopen*>
- szpak** (1)* ‘mały ptak’ II/19; SStp ‘ts.’ w zn. 1, SW ts.’; <SEBo może śr.-w.-niem. *spaz*/*spatze* ‘wróbel’; SEBr wyr. rodzimy, który przeszedł do niem.>; pochodne: *szpakowaty* (1) II/385

- szpital** (1) ‘miejsce opieki nad rannymi i chorymi’ II/22; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, ZIN, GM śr.-w.-niem. *spitāl* ‘szpital, dom opieki’, niem. *Spital* ‘szpital’, łac. *hospitalis*; ESWO niem. *Spital*, *Spittel*, od łac. *hospitalis*; SWOS, SWOR niem. *Spital*, łac. *hospitalis*>; pochodne: *szpitalnik* (6) II/63
- szpylman** (10) ‘wędrowny śpiewak’ II/107; SStp brak, SW ‘ts.’; <ESJRF (w j. ruskim od XIII w.), SWOB, SWOS (*szpilman*) niem. *Spielman*>
- szranki** (20) ‘1. walka, pojedynki, zapasy rycerskie I/13; 2. miejsce ogrodzone, na którym odbywa się pojedynek, turniej rycerski’ II/39; SStp ‘miejsce ogrodzone, granica’, SW ‘ts.’ (znaczenie 2., z kw. przenośny); <GM śr.-w.-niem. *schranc*; ZIN śr.-w.-niem. *schranke*; SEBr, ESWO niem. *Schranke*; SWOB, SWOS, SWOR niem. *Schranken*>
- sztaba** (1) ‘szyna metalowa’ II/378; SStp brak, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Stab*; GM (*sztaba*), ZIN śr.-w.-niem. *stap*>
- sztuka** (8) ‘1. biegłość, umiejętność w wykonywaniu czego II/379; 2. zwój sukna’ I/7; SStp ‘1. zwój sukna, 2. jednostka czegoś, 3. motek przędzy, 4. wyrób rzemieślnika, 5. rysunek, 6. przypadek prawny’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM śr.-w.-niem. *stuck(e)*/*stück(e)* ‘część, kawałek czegoś’, niem. *Stück*; ESBr, ESWO, SWOS niem. *Stück*>
- szturm** (3) ‘natarcie wojska’ II/479; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, ZIN, GM śr.-w.-niem. *sturm*; SEBr, ESWO, SWOS, SWOR niem. *Sturm*>
- sztych** (1) ‘pchnięcie, cios zadany ostrzem broni siecznej’ II/49; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, ESWO, SWOK, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Stich*; ZIN st.-w.-niem. *stih*, śr.-w.-niem. *stich*>
- sztywny** (4) ‘trzymający się prosto, niewiele się zginający’ I/379; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo śr.-w.-niem. *stif*, dziś niem. *steif* ‘zdętwiały, zesztyniały’>; pochodne: *zesztyniały* (2) II/22
- szuba** (2)* ‘szata wierzchnia podszyta futrem’ I/385; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *schûbe*/*schoube* ‘długie wierzchnie okrycie’, niem. *Schaube*; SWOK, SWOB, SWOS, SWOR śr.-w.-niem. *schube*, z wł. *giubba* ‘kaftan, kabat’; ZIN, GM (od XIV w.) śr.-w.-niem. *schube*, pierwotnie arab.; SEBr zap. niem. z polskiego, nie odwrotnie; ESWO ros. *szuba*>
- szwank** (1) ‘szkoda, krzywdą, uszczerbek’ II/353; SStp brak, SW ‘ts. w zn. 2.’; <SEBr *Schwank*, *schwenken*, ZIN, ESWO niem. *Schwanken* ‘chwiać się’; SWOK niem. *Schwankung* ‘chwianie się, niepewność’; SWOB, SWOS od szwankować; SWOR niem. *Schwenken*>
- szyba** (9) ‘tafla szklana lub z innego materiału’ I/379; SStp ‘otwór w ziemi prowadzący w głąb kopalni’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo, ZIN śr.-w.-niem. *schibe*, niem. *Scheibe*; ESWO, SWOS niem. *Scheibe*>

- szychta** (1) ‘warstwa, stos cegieł, desek’ II/377; SSStp ‘1. dniówka, 2. fałszywe złoto’, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOK, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Schicht*; ZIN, GM śr.-d.-niem., śr.-w.-niem. *schicht*>
- szyk** (10) ‘określony porządek, sposób ustawienia wojska do walki’ I/78; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, ZIN, GM śr.-w.-niem. *schic* ‘sposób, metoda’; SEBr, ESWO, SWOB, SWOS, SWOR niem. *Schick*>
- szykować** (1) ‘przygotowywać, ustawiać wojsko do walki’ II/369; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM śr.-w.-niem. *schicken* ‘czynić, urządzać’; ESWO od *szyk*>; pochodne: *szykowanie* (1) II/506, *uszykować* (1) I/178
- szynka** (1) ‘wędlina z tylnej półtuszy wieprzowej’ I/196; SSStp ‘część zbroi rycerskiej’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo, ESWO, SWOS niem. *Schinken*; GM śr.-w.-niem. *schinke*>
- tama** (1) ‘zapora wodna’ II/19; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ <SEBo, ZIN, GM, ESWO, SWOS śr.-w.-niem. *tam* ‘grobla, wał’ (dziś niem. *Damm*) ‘ts.’; SEBr niem. *Damm*>; pochodne: *tamować* (3) II/312
- tańcować** (2) ‘wykonywać taniec’ II/394; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SEBo, GM (pod hasłem *tan*) śr.-w.-niem. *tanzen* ‘tańczyć’>
- tarcza** (42)* ‘uzbrojenie ochronne w kształcie okrągłej lub podłużnej płyty (z metalu lub drewna pokryte skórą)’ II/320, SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SWOS śr.-w.-niem. *tartsche/ tarsche/ tarze* ‘mała, owalna tarcza’; GM (*tarcz*) śr.-w.-niem. *tar(t)sche*; SEBr wyr. ogólnoeuropejski, z daw. niem. *zarge*; ESWO śr.-łac. *targia, tarcia*, węg. *tarcsa*>
- traf** (1) ‘nieoczekiwane zdarzenie, przypadek’ II/362; SSStp brak, SW ‘ts.’; <SEBr, ESWO, SWOS od niem. *treffen* ‘trafić’>; pochodne: *trafność* (1) I/405
- trafić (się)** (28) ‘1. ugodzić w cel (np. pociskiem, strzałą) I/187; 2. dotrzeć do celu, przybyć w jakie miejsce II/20; 3. zdarzyć się’ I/448; SSStp ‘ts.’ (brak w stronie zwrotnej), SW ‘ts.’; <SEBo, ZIN, GM, śr.-w.-niem. *treffen*, niem. *treffen* ‘utrafić; uderzyć’>; pochodne: *przytrafić się* (6) II/116, *traf* (1) II/362, *trafunek* (1) II/209, *utrafić* (3) II/185
- trąba** (19)* ‘dęty instrument muzyczny’ II/46; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo albo germ. st.-w.-niem. *trumba* ‘trąba’ lub rom. śr.-łac. *trumba*; SEBr daw. niem. *trumba*; GM st.-w.-niem. *trumbā, trumpā*; ESWO wł. *tromba*, ze st.-w.-niem. *trumba*>; pochodne: *otrąbić* (2) I/36, *trąbka* (2), II/396, *trębacz* (3) II/373, *zatrąbić* (1) I/452
- tręfic** (2) ‘układać fryzurę’ II/339; SSStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOB, SWOS niem. *treffen*; GM śr.-w.-niem. *trëffen*>; pochodne: *tręfienie* (2) II/339, *utrefić* (3) II/337
- trumna** (28) ‘skrzynia, do której kładzie się ciało zmarłego’ I/128; SSStp brak, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr śr.-w.-niem. *truhe* ‘skrzynia, paka, trumna’>

- tum** (1) ‘katedra’ I/380; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr, SWOK, SWOB, SWOS, SWOR, GM, SEBr, śr.-g.-niem. *tuom*, z łac. *domus* ‘dom, kościół’>
- turniej** (14)* ‘zawody rycerskie’ I/328; SStp brak, SW ‘ts.’; <ESWO niem. *Turnier*; SWOS, SWOR śr.-w.-niem. *turnei*, ze st.-fr. *turneoi*; SWOK st.-fr. *tourneoi*, z łac. *tornae*>
- tyn** (2) ‘ogrodzenie obronne’ II/101; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ (z kw. gwarowy); <SEBr, ESWO st.-niem. *zûn*, nord. *tun*; dziś *Zaun* ‘płot, ogrodzenie’; GM, SWOR st.-d.-niem. *tun*, czes. *týn*, z germ.>
- waga** (7) ‘1. przyrząd do pomiaru masy lub ciężaru I/123, 2. ważność, znaczenie’ I/378; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, GM, ZIN st.-w.-niem. *wāga* (dziś niem. *Wage*) ‘ts.’; ESWO niem. *Wage*>; pochodne: *najodważniejszy* (2) II/526, *najważniejszy* (1) I/114, *nerozwaga* (1) I/66, *nerozważny* (1) II/533, *odwaga* (11) II/23, *odważny* (1) I/144, *powaga* (27) II/47, *poważny* (12) II/222, *przeważny* (11), II/230 *przewaga* (6) II/50, *rozwaga* (2) II/161, *rozważny* (5) II/47, *rozważyc* (6) I/246, *równowaga* (1) II/50, *spoważnić* (4) II/257, *upoważnić* (1) I/81, *uwaga* (16) II/8, *uważać* (8) I/109, *uważny* (14) I/27, *wagować się* (3) I/424, *ważność* (2) II/239, *ważny* (9) II/193, *ważyc* (1) I/327, *zauważyc* (18) I/69, *zniewaga* (4) II/5, *znieważyc* (1) I/63, *zważać* (2) I/72
- wagant** (5)* ‘wędrownik, towarzysz podróży, tu o klerykach towarzyszących opatowi w podróży’ II/I121; SStp brak, SW ‘ts.’; <SWOB, SWOS niem. *Vagant*, z łac. *vagans* ‘włóczyący się’; SEBr (pod hasłem *waga*) łac. *vagari* ‘włóczyć się’, *vagabundus* ‘włóczyący się, powsinoga’, ESWO, SWOR łac. *vagans* ‘włóczyący się’>
- wał** (6) ‘1. podłużny nasyp ziemny, część umocnień I/439; 2. cokolwiek mającego postać grobli II/56; 3. przen. serce dzwonu I/74; 4. przen. zwarty szereg, kolumna’ II/231; SStp Sst. ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, ESWO, GM śr.-w.-niem. *wal* ‘wał, mur obronny’, niem. *Wall* ‘wał, a to z łac. *vāllum* ‘wał, palisada’>; pochodne: *zwał* II/297
- warować się** (4) ‘pilnować się, uważać’ I/342; SStp ‘ts.’ w zn. 2., SW ‘ts.’ (z kw. staropolski); <SEBo, SEBr (pod hasłem *wara*) GM st.-w.-niem. *warōn* ‘uważać’ (dziś niem. *wahren* ‘bronić, strzec’); ESWO niem. *wehren*; SWOB, SWOS może od niem. *wāhren*>; pochodne: *warowniejszy* (1) II/385, *zawarować* II/286
- warsztat** (3) ‘pracownia rzemieślnicza’ II/376; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, SWOS, ZIN niem. *Werkstatt* ‘pracownia, warsztat’; ESWO niem. *Werkstätte*>
- wart** (11) ‘zasługujący na pozytywną ocenę’ I/344; SStp brak, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, ESWO niem. *wert* ‘wart, godny uwagi’>; pochodne: *niewart* (1) I/68, *wartość* (3) II/462
- warta** (1) ‘straż wojskowa’ I/166; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <ESWO, SWOS niem. *Warte*>; pochodne: *wartownik* (1) II/77

- warunek** (3) ‘to, od czego jest uzależnione istnienie czegoś innego; zastrzeżenie’ I/435; SStp ‘1. obowiązek wstąpienia w procesie w miejsce pierwszego pozwanego, 2. należyta jakość towaru’, SW ‘ts.’; <SEBo śr.-w.-niem. *warunge*, niem. *Wahrung*; SWOS niem. *Wahrung*; GM śr.-d.-niem. *waringe*>
- wójt** (14) ‘urzędnik miejski’ II/21; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, GM, ZIN śr.-w.-niem. *voit/vogt/voget/vout* ‘zwierzchnik, wójt’; ESWO niem. daw. *Voigt*, dziś *Vogt*>; pochodne: *podwójci* (5) II/177
- zamek** (221) ‘siedziba, budowla obronna’ I/128; SStp ‘ts.’ w zn. 3, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr kalka niem. *Schloß* ‘zamek, pałac’>; pochodne: *podzamcze* (8) II/376, *przedzamcze* (2) II/370, *zamkowy* (35) II/339, *zameczek* (9) II/448
- zegar** (1) ‘przrząd do mierzenia czasu’ II/258; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, GM śr.-w.-niem. *seigære*; GM późno-śr.-w.-niem., śr.-d.-niem. *seiger*; ESWO niem. *Seiger*>
- zydel** (5) ‘stołek do siedzenia’ II/20; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’ (z kw. gwarowy); <SEBo, ESWO, SWOS, GM śr.-w.-niem. *sidel(e)*, *sēdel* ‘stołek’, łac. *sedīle*>
- żebrać** (2) ‘prosić o jałmużnę’ II/159; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBr niem. *Seffer*; SEBo od XIV w. z niem. daw. *sefēr* ‘żebrak’>
- żold** (1)* ‘płaca żołnierska’ II/483; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, ESWO, GM śr.-w.-niem. *soldīe* ‘żold, zapłata’, niem. *Sold*; SWOS czes. *žold*, śr.-w.-niem. *sold*, fr. *solde* ‘żold’, wł. *soldo* ‘ts.’, łac. *solidum* ‘cała suma pieniędzy’; SWOR czes. *žold*, niem. *sold*, fr. *solde* ‘nazwa monety’>; pochodne: *żoldactwo* (2) II/378, *żoldak* (3) II/5
- żołnierz** (11) ‘człowiek służący w wojsku’ II/284; SStp ‘ts.’, SW ‘ts.’; <SEBo, SEBr, GM śr.-w.-niem. *soldnær(e)*, *soldenier* ‘żołnierz najemny, zaciężny’, niem. *Söldner* ‘ts.’>; pochodne: *żołnierski* (2) II/208

Pożycзки cytatowe

Christ ist erstanden II/520

Erbarne dich meiner II/532

Gott mit uns II/510

Herr Jesus II/88

herrum! II/527, II/527

Jesus II/56

Vorburg II/377

wer da? I/430, I/452

Rozwiązanie skrótów

- ESJRF – M. Fasmer, *Etimologičeskij slovar' ruskogo jazyka*, t. IV, Moskwa 1987.
- ESWO – Trzaska, Evert, Michalski, *Encyklopedyczny słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1939.
- GM – L. Moszyński, *Geografia niektórych zapożyczeń niemieckich w staropolszczyźnie*, Poznań 1954.
- SEB – A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. I–II (A–P), Warszawa 2000.
- SEBo – W. Boryś, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
- SEBr – A. Brücker, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, przedruk z wydania pierwszego, Warszawa 1985.
- SES – F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. I–V (A–Ł), Kraków 1958–1983.
- SJPD – *Słownik języka polskiego*, pod red. W. Doroszewskiego, t. I–XI, Warszawa 1958–1969.
- SStp – *Słownik staropolski*, pod red. S. Urbańczyka, t. I–X, Wrocław 1953–1987.
- SW – *Słownik języka polskiego*, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, Warszawa 1900–1927.
- SWOB – *Wielki słownik wyrazów obcych*, pod red. M. Bańki, Warszawa 2005.
- SWOK – W. Kopaliniński, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1985.
- SWOR – *Słownik wyrazów obcych*, pod red. Z. Rysiewicza, Warszawa 1964.
- SWOS – *Słownik wyrazów obcych*, pod red. E. Sobol (wydanie nowe), Warszawa 1995.
- ZIN – B. Nowowiejski, *Zapożyczenia leksykalne z języka niemieckiego w polszczyźnie XIX wieku*, Białystok 1996.

**GERMAN LOAN-WORDS IN *KRZYŻACY* (*CRUSADERS*)
BY HENRYK SIENKIEWICZ**

Summary

Keywords: idiolekt, lexis, borrowings

This article contains a stylistic-lexical analysis of German loan-words which appear in *Krzyżacy* by Henryk Sienkiewicz. Its aim was to decide about the function of this group of loan-words in creation of the presented world in the novel.

Material basis, counting 235 lexical units, was grouped and described in several semantic categories concerned, among other things, with: 1. different branches of economy, 2. widely understood socio-political life, 3. daily life and customs.

The main text is accompanied by a dictionary of all German loan-words, which included, apart from basic information such as: definition and frequency, also their location in different lexico-graphic sources.